

१००
७

ग्रन्थनामः-

कर्तृनामः-

विषयः-

अथ

“तर्कभाषाव्याख्या” Tarka Bhasa vyakhya

नारायणः

न्यायशास्त्रम्

100
7

754

१००
२५

१३३

१००
१

तर्कभाषा व्याख्या नारायणी
प्रारम्भते।

✓

१००
१

तर्कभाषाटी०

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ निर्विघ्नमस्तु । कीर्तिकुं सनिकुंतनामयतनोर्मन्ये महागंडकीमुद्रयांडकनडमंडितशिलांतवापिव
कंदयो । सन्मार्तेतसंघाशुमंडलमयंवेदइरात्कोटकंबलाणंलघुमुद्रवीम्यधिगतामानंदसिंधोत्तियः । उद्दामादृधामय
तसवाकुलानीभवत्वेवरविद्वन्नायकभाविनायकभवत्वेखनखद्योतनं । सानंदकठपकलावुदयकांडद्वयोद्ग्रासक
भाजदर्शनमंडलीकमलिनीसत्कानगांसारुणं ॥ ग्रंथविकीर्तययप्रयोजनसंबंधाधिकारिणादर्शयति । वाचापीति
मयाएपायुत्तयन्विततर्कभाषाप्रकाशयतइत्यन्वयः । युक्तिविः अन्वितायुत्तयन्वितातर्कयतइतिनकीः प्रमाणादिषोडशपद
यः । तर्काणाभाषातर्कभाषायुत्तयन्वितावासोतर्कभाषाचयुत्तयन्विततर्कभाषाएतेनषोडशपदार्थाः । प्रतिपाद्यादितिध्वनितं ।
किंकत्वांसंस्थितेनग्रंथांतनापेक्षयाएतस्याल्पीयत्वंयुक्तिमत्त्वंप्रकर्षाद्योतितः । तनुकिमर्थप्रकाशयतइत्यतआह । तस्य
नेतदर्थः । सकः यः वाचापिसनुअज्ञानन्यायसिद्धांतः सनुन्यायनयन्यायानानयः । तस्मिन्त्यायनययुक्तिशास्त्रे तर्कप्रवेशं
कृति । तनुवपुःकृतमासाद्यसशास्त्राएवप्रविश्यतां । अतआह । अलसइति । तनुपटुतनाभ्यासनाल्पनापिभूतेनवाकोपिशा
स्त्राएवप्रवर्ततामितआह । अलसइति । ततश्चैवं ६ विधोधिकानीत्यर्थः । शास्त्रप्रवेशः प्रयाजनमितिध्वनितं । तनुशास्त्रमेव
निःफलं किमर्थतत्रप्रवेशार्थमेतस्यानभट्यतआह । प्रमाणतिप्रमाणानिचप्रमेयंवसंशयाप्रप्रयोजनेवदृष्टांतोवसिद्धं
ताश्चअवयवाश्चतर्कश्चनिर्णयश्चवाद्वाजल्पश्चवितंडावहेत्वाभासाश्चकलानिवजातयश्चनिरुद्धानां निवप्रमाणप्रमे

१

यसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धातावयवतर्कनिर्णयवाद्वाजल्पवितंडावहेत्वाभासाश्चकलानि नियहस्थाननि तेषां न च ज्ञानानि
अयसाधिगमः निश्चयसस्याधिगमो निश्चयसाधिगमः तेनशास्त्रेषोडशपदार्थान्निरूपणमस्तिपदार्थनिरूपणस्यननिश्च
यसंफलमस्तीति । शास्त्रप्रवेशोस्यप्रकरणस्यसफलकएवेतिभावः । तनुनिश्चयसंशिवभूदमित्यभिधानात्तनिश्चयसंस्वरं
नमोक्षइतिशंका । तथातस्याधिगमेनभिमेगत्यर्थास्तेप्राप्त्यर्थास्तेवज्ञानार्थाइतिनोधिगमेनप्राप्तिरित्यपनाशका । त
थातस्वज्ञायतेनेनेतितत्वज्ञानः पुमानिति । ततश्चपुरुषात्करवज्ञानभवतीतिस्वार्थः ३ फलितः । तथास्वरवज्ञानवपुरुषार्थ
इतिमुख्यशास्त्रस्येवनिःफलत्वात्तत्रप्रवेशार्थमेतस्यानिःफलइत्याशंकायामाह । अस्यार्थइतिप्रमाणानिप्रमाणमादि
षातेप्रमाणादयः प्रमाणादयश्चनेषोडशपदार्थाश्चप्रमाणादिषोडशपदार्थाः तेषांतत्वज्ञानप्रमाणादिषोडशपदार्थतत्व
ज्ञानतस्मात्प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्वज्ञानात्तमोक्षप्राप्तिः मोक्षस्यप्राप्तिः साभवतीति तथाचनिश्चयसंशिवस्वरवमोक्ष
गमशब्देनज्ञानमित्याशंकाद्वयंपनिहृतं निश्चयसंशवेनमोक्षस्योक्तत्वात्तदधिगमशब्देनप्राप्तिरुक्तत्वात्तद्व्यर्थः । तृतीय
शोकानिनसनमुखेनाक्षिपति । नवेति । प्रमाणादीनांसम्यक्ज्ञानयतत्वज्ञानतत्रावन्नवभवति । तावत्किमित्यतआह । या
वदिति । एतेषांप्रमाणादीनांयावदुद्देशलक्षणानीति । नकीयततावन्नत्वज्ञानमेतेषांनभवीतित्यर्थः । उद्देशलक्षणं
यनीक्षाश्चउद्देशलक्षणानीति । ताः विनानेतत्वज्ञानंभवतीतिस्वस्त्वाः कर्तव्याइतिअर्थः । तनुतिस्वस्त्वाः शास्त्राएवने

त. का

२

नीतिकथं कर्तव्या इत्याशंक्यशास्त्रस्य नेविध्यो संमतिमाह यदोहेति विपश्चात्स्वउद्देशात्मकं कश्चनशास्त्राशोलक्षणात् तर्क
याश्चपनीशात्मक इत्यर्थः । लक्षणात्तान्येवपदानि शास्त्रातिथेः पदेन व्याख्यादयो दोषाः परिहृत्य तेन त्रलक्ष्ये कदेशलक्षणाया
वर्तनमव्याप्तिः यथा ब्राह्मणस्य शिखासूत्रधानिवादे लक्षणो यथादावव्याप्तिः । अलक्ष्यलक्षणमगन अतिव्याप्तिः यथा ब्रा
ह्मणलक्षणो न त्वेक्रियमाणो भूदोः लक्ष्यकाशवर्तनमसंभवः यथा ब्राह्मणान्मुद्रादुत्वे लक्षणो क्रियमाणः । कोनाम
शब्दकोशायां उद्देशलक्ष्यमिति उद्देशस्थितिः । कीर्तनं उद्देशादुत्पत्तिलक्षणोपयोगाय शिखादेः कीर्तनं तत्रातिव्याप्तिः । प्र
धानाया नाममात्रेणोत्पत्तिः । असाधारणधर्मोपपत्तौ तस्यार्थः । यद्यपि शिखादेशस्य पृथिवीत्वमात्मकस्य पृथिवीत्व
रूपासाधारणधर्मोपपत्तौ तस्य पक्षोपकल्पः । तथापि लक्ष्यतावच्छेदकाधर्मातिरिक्तासाधारणधर्मोपपत्तौ तस्य
प्रतिपादकः शब्द उद्देशादतिविश्रुतत्वात् । नवाभिधेयपदस्य पृथिवीत्व उद्देशत्वे स्यादिति वाच्यं । तस्याभिधेयत्वेन रूपेणासा
धारणासाधारणसकलधर्मोपस्थापकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तासाधारणधर्मोपपत्तौ तस्य प्रतिपादकत्वात् स
र्वधर्मास्तद्देशस्थानिवाभिधेयपदास्तेन । एवमियनिवभेदोभिधेयत्वप्रकरणेन तत्र धर्मा इत्यन्यदन्तत आधेयं प्रतीत्य
तीति पृथिवीत्व लक्षणोपपत्तौ पृथिवीत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् तन्नासाधारणधर्मोपपत्तौ तस्य प्रतिपादकत्वात्
पृथिवीत्वतीति लक्षणोपपत्तौ अतिव्याप्तिरिति चेन्न । पृथिवीत्वस्य लक्षणोपपत्तौ पृथिवीत्वमवलक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकलक्ष

२

णयोरेकपृथिवीतरभेदसाधने व्याप्तिमाह के गतरभेदस्य पक्षतावच्छेदकसाधनाधिकनण्यग्रहे सिद्धसाधनं न वेत्त । अथानुमा
निकथा इतरभेदसाधनसिद्धसाधनायादपेक्षत्वाभावात् तदेव लक्ष्यतावच्छेदकसाधनं तदेव लक्षणोपपक्षमेव दृष्टातीत्यत्र न
यिनैव इतरभेदसाधने लक्षणमतिव्यापकमिति चेन्न । अगृहीतं तदेव पुरुषप्रतिलक्ष्यतावच्छेदकधर्मातिरिक्तासाधारणधर्मोपपत्तौ
तस्य प्रतिपादकशब्दस्य उद्देशत्वेन निर्वक्षितत्वात् । अतएव तीरलक्षणायापस्थापयताशतया प्रवादं बोधयता गमापदेनातिव्या
प्तिः तस्य लक्ष्यतावच्छेदकीभूततीरत्वातिरिक्तगमात्वात् साधारणधर्मोपपत्तौ तस्य प्रतिपादकत्वादिवाधसाधकपश्यामि उद्देश
त्मकं शास्त्रागलक्ष्यत्वालक्षणात्मकं शास्त्रभागलक्ष्यत्वालक्षणवित्तिः तद्विषये सति तदितरादितत्वं साधारणः न साधार
णः असाधारणः असाधारणश्चासौ धर्मश्च असाधारणधर्मः असाधारणधर्मवक्तात्यसाधारणधर्मवचनं । असाधारण्येन
लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तासाधारणधर्मवचकः शब्दो लक्षणमित्यर्थः । असाधारणधर्मो लक्षणमित्युक्तं लक्ष्यलक्षणात्मक
शास्त्रभागमसंभवस्यादिति वचनपदं । तावत्कृते पृथिवीत्व उद्देशे पृथिवीत्वरूपासाधारणधर्मवचने अतिव्याप्तिः स्यात्तदर्थं तद
र्थातिरिक्तलक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तपदं तावत्कृते अभिधेयपदे अतिव्याप्तिरिति तदर्थं असाधारण्येनोत्पत्तिः । अतिधेयपद
तु साधारण्येनाभिधेयत्वरूपेणासाधारणधर्मप्रतिपादकं न पुनरसाधारण्येनेति ध्येयं । पृथिवीत्वमात्मकं शास्त्रभागलक्ष्य
त्वाय व्यावर्तितं यथा लक्षितं तस्य यथा लक्षितं तस्य लक्षणोपपत्तौ तदतिवचनविवारपक्षानीत्यर्थः । विचारवचनपनीक्षे

यथेति

न. का
३

त्युक्ते का कदे त विचारवनेति व्याप्तिः तर्थादमितरन्तेनेति यतः कारणान्न तस्मिन् लिखनमात्रे बोधेशा सिद्धः तेन उर्वनी तुल्यताप
नीक्षकते व्युत्पत्तिः। तत्रेति तेषु षोडश पदार्थेषु मध्यप्रमाणस्य तावदादौ लक्ष्यमुच्यते न तु प्रमाणस्य वक्तव्यप्रथमतो लक्ष्यमिति अत
उक्ते प्रमेयममुद्विष्टेति शास्त्रे प्रमेयमरुषिणा प्रणिनस्यति भावः सर्वेषां पदार्थानां लक्षणाप्रसक्तौ एकमेवाव्यत इत्यपिशब्देन
व्याप्यते। प्रमाकनणमिति। कनणप्रमाणमित्युक्ते कुठाने अतिव्याप्तिस्तदर्थमेति तावत्फक्तेन यनगतपितृद्व्यादावति व्याप्तिस्त
दर्थप्रपद। न च त्रिकिकनणत्वा अखिलवनकायात्पादकवा क्रिया व्याप्यत्वेनानाघः इन्द्रियादाव्याप्तिः तस्यैन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपस्त्व
न्न भाविव्यापानविलंबितत्वेन विलंबनकायात्पादकभावात्। नान्यः घटावदोति व्याप्तिः न हीन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपमयत्नतः उभ
यनिष्ठेन्द्रियस्यावातनव्यापारो नार्थस्यति नियतं शक्यते। एवं चेन्द्रियव्यापानो वेन्द्रियार्थसन्निकर्षणव्यापानवत्यर्थक्यनातिव्याप्तिः
ननविषयप्रमात्वावच्छेदेनानुगतव्यापानभावात्। न प्रामाण्यमिति वाच्यं इन्द्रियस्यानुगतव्यापानभावेन प्रामाण्येन स्यात्। अथ
प्रमात्वसाक्षाद्भिभाजकोपाध्यवच्छेदेनेन्द्रियस्यैन्द्रियस्यैन्द्रियार्थसन्निकर्षणव्यापन इति भवति प्रमाणं। विषयस्येनुशब्दसाक्षात्का
नेव्यापानभावात्तथात्वात्। न च तत्र त्रिस्यपि नोन्द्रियार्थसन्निकर्षणव्यापारः। समवायस्य नित्यत्वादिति वाच्यं तत्र इन्द्रियार्थस
न्निकर्षस्य व्यापानभावेऽपिशब्दस्येवाततः श्रोत्रमनः सन्निकर्षस्येवोत्तरव्यापानत्वादिति चेत्तर्हि आत्मनोऽपि प्रमाणप्रापनेः
तस्याथात्मनः सन्निकर्षणव्यापारवत्त्वादिति चेत्त। व्यापारवत्त्वसति पदार्थानुसवत्त्वसाक्षात्काप्यजात्यवच्छिन्नकार्यतर्पे ३

रूपितक रणताश्रयः प्रमाणं। इन्द्रियार्थसन्निकर्षति व्याप्तिनिरासाय व्यापानवत्त्वसतीति दोषोति व्यतिरिक्ताना ययथार्थेति। न च दो
षो व्यापानवतिरिति वाच्यं। दोषज्ञानेन ज्ञायमानो दोषो वा भ्रमहेतुरिति विनिगमना विनष्टेण पितृदिद्वयस्य पीतशंख इति भ्रमे करणत्वे
न। यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षः सन्निकर्षमिन्द्रियवासाक्षात्कारहेतुः विनिगमविनष्टेण भयोहेतुत्वं इन्द्रियस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षद्वाना
कनणत्ववदोषस्यापि व्यापानवत्त्वादिति न वति यथार्थपदेन तद्वदच्छेदः आत्मशरीनादौ विषये तथा आलोकेति प्रसगाभगायाश्र
यत्तदंतं यथानुभवव्याप्याजातिः साक्षात्त्वादिरूपातद्याप्यनाक्षरपत्वादिरूपातदवच्छिन्नाया कार्यता तत्रिरूपितकारणता नसा
तदाश्रयत्वं नात्मनि नवाशनीनादौ तस्य ज्ञानात्मविशेषगुणमात्रकानेण च तत्र त्रिषु कारणानां साक्षात्त्वाक्षरपत्वादिजात्यवच्छि
न्नकार्यतानिरूपिता। आलोकस्य वधांतसाक्षात्कारव्यभिचानात्तददृक्जात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वे। विष
यस्य चातीतमात्रविषयकसाक्षात्कारव्यभिचानात्साक्षात्कारव्यापानभावाच्च न। तिव्याप्तिरिति लोकि कप्रमाणस्य लक्षणा
न्न भगवत्प्राप्तिरिति ध्येयं। यथार्थेति। यथाभूतो अर्थः यथार्थः यथाश्रितो अनुभवश्च यथार्थानुभवः यथाज्ञानेन विषयो वृत्त
येस्तथाभूतो अर्थो यस्य एवंभूतो अनुभवः प्रमेत्यर्थः यथार्थत्वं विशेषावृत्त्यप्रकारत्वं। तेनाश्रयाप्रमितिर्दध्येत्यनेन स्वीकृत
प्रमात्वस्य निर्विकल्पकस्य नायार्थत्वं अनुभवः प्रमेत्युक्ते अतिव्याप्तिमाह। अयथोनामिति संशयविपर्ययश्रवतर्कस
शयविपर्ययतर्काश्रितेनानि वसंशयविपर्ययज्ञानानि तेषां संशयविपर्ययतर्कज्ञानानां द्वाते श्रयुमाणा पदप्रत्येक

त. भा. टी. ०

४

मनिसंयध्यतइति न्यायेन संशय रूपेणाने विपर्ययरूपेणाने तर्करूपेणाने कथं नातिव्याप्तिरित्यर्थः अनुभवपदव्यावर्तमाहस्मते
 रिति ननु किमिदमनुभवत्वं जातिरुपाधिर्वा नाद्यः साक्षात्त्वेन संकनापत्तेः नहितीयः अनिवार्यत्वादित्याशंकायामाह अनुभ-
 वदिति तथा वा स्मृतिरित्यनुभवत्वं मुपाधिनिमित्तभावः ननु प्रमाणप्रतिकरणप्रमाणो तर्हिकरणमेव किं पुनरिति पुनः शब्दो वाक्य-
 ठं कानि किं कण कणस्य किलक्षणमिति प्रश्नार्थः उत्तरमाह साधकतममिति साधयति तत्र यतिकार्यमिति साधकं अतिशयेन
 साधकं साधतमं प्रकृतं कणमिति न्यायः ननु उल्लेखकारणस्य कणत्वकारणत्वमेव किं नामेति पृच्छति नन्विति उत्तरमाह उच्य-
 तेनिकारणत्वलक्षणमिति शेषः किंतदित्यत आह यस्मिन् यस्या कार्यात् पूर्वभावे जिते अनन्यथा सिद्धिस्तत्त्वानामिति अ-
 नन्यथा सिद्धिर्नन्यथा सिद्धिर्विनष्टः अन्यथा सिद्धिस्त्वेधाग्रवच्छेदकत्वेन कृतसहस्रत्वेन नियतात् तत्त्वज्ञातपूर्ववर्तित्वेन तत्रावच्छे-
 दकत्वेनामग्रवच्छेदात्पूना नतिस्तेति चेत्तत्त्वज्ञातपूर्ववर्तित्वेन यथादृष्टत्वादिननुदृष्टत्वमेव को न तादृश्यावच्छेदकमिति विपरीतमेव कु-
 तोन स्यात्तदिति चेन्न दंडभ्रमेः कुभं प्रतिकारणत्वं तावत्सकलसिद्धिः तत्र दंडभ्रमिनिष्ठकारणतावच्छेदकभ्रमिनिष्ठदंडभ्रमि-
 त्वं वा आद्येदं किंचित्त्वमेव पि ज्ञानकत्वं स्यात् अन्ये दंडगातस्त्वमित्येन दंडभ्रममर्जनकत्वेन समाणा दंडत्वेन दंडस्यैव ज्ञानकत्वं
 किं न स्यादिति विनिगमना विरहेण दंडस्य ज्ञानकत्वेन कारणतावच्छेदकत्वेन दंडत्वमन्यथा सिद्धमेव ननु वक्तव्यमस्ति कस्य विनि-
 गमना विनष्टा सवतु ज्ञानकत्वेन दंडस्य तत्वा दंडभ्रमेः तयोश्च कभ्रमिनिष्ठत्वं ज्ञानकत्वेना सिद्धत्वात् अतएवागुल्यादिना यत्र ४

चक्रभ्रमिस्तत्र नव्यविचारमुद्गावर्तितइत्येव वक्तव्यमिति चेन्न दंडभ्रमिः चतस्रश्चक्रादिष्वेव दंडभ्रमिस्त्वेवा कारणतावच्छेदकमित्यन्यदेत-
 न्नानत्वेन दंडस्य तथापि दंडत्वं समनियतधर्माणः पुरुषाणां कथमन्यथा सिद्धिः अवच्छेदकत्वेन प्रकारान्तरेण वा नाद्यः पुरुषत्वाद्वा नान्य-
 स्मिन्नेव प्रकारेण दंडत्वस्याप्यन्यथा सिद्धिर्नस्त्विति द्विविधेनान्यथा सिद्धिः तथाऽकाशस्यापि कृतकानां सदभूतत्वेन अन्यथा सि-
 द्धानद्विविधान्यथा सिद्धिर्नति चेत् अत्र भ्रमः अन्यथा सिद्धिः अन्यथा सिद्धिर्नोत्तनादायशक्या सिद्धिरुच्यते अन्यथा सिद्धिः अयस्मि-
 न्चिद्विधानेपि अन्यस्मादेवापत्तिः संभविती तत्रेता न्यथा सिद्धं तस्यापि कारणत्वे प्रमाणभावादिति अप्रामाणिकमेवान्यथा सि-
 द्धत्वेन विधान्यथा सिद्धत्वं ज्ञापनायेव सिद्धांतविधिः येषु न कृतत्वस्य पूर्वभावोपगम्यते तत्रेता न्यथा सिद्धं अवश्यं कृतपूर्व-
 वर्तित एव कार्यसंभवेत कृतत्वमेव नतदन्यथा सिद्धं एकं प्रति पूर्ववर्तित्वेन हीत एव अपरं प्रतियस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तत्रेता-
 न्यथा सिद्धमिति क्रमसादृश्यं दंडरूपगगनेषु अकारणत्वबोधयद्रुविता अन्यथा सिद्धिस्त्वेधाग्रतएव कृत्वित्वे कुसुमा-
 जकिवद्वा नादोपविविधं तदुपवर्णनं विधो नोयानन्वच्छेदकत्वेनान्यथा सिद्धो महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवदा-
 ताकत्वेनालोकस्य स्वाविनोधि विषयकवाक्षससाक्षात्कारकानां तद्वत्त्वकारणतत्त्वस्यात् कारणतावच्छेदक-
 र्णतर्गतत्वेनावच्छेदकत्वात् इति चेन्न कार्यभूतत्वाक्षससाक्षात्कारकानां तत्त्वत्वं प्रयोजकीभूतोर्त्तर्थाग्रत्वेन विनिगमना-
 विनष्टेण वा उभयोर्ज्ञानकत्वात् कृतसहस्रत्वेनान्यथा सिद्धिः दंडरूपादो प्रसिद्धेव आसिधायशाब्दप्रतिपूर्ववर्तित्वे

गृहीत एव गगनस्य कुतः प्रतिपूर्ववर्तित्वं अवगम्यते। अतः गगनं कुंभेऽन्यथा सिद्धं। ननु शब्दोऽप्युक्त्यातिरिक्त इत्यभिहितः तदना-
 भितत्वे सत्याभितत्वात्। इत्यनुमानेनाकाशसिद्धौ न शब्दपूर्ववर्तित्वप्रदं एव न घटपूर्ववर्तित्वप्रदं। इति चेन्न। शब्दस्यैव
 वंदं तं भवं तं प्रत्य सिद्धेः तस्माच्छब्दस्योत्पत्तिविनाशो प्रतीयेते तेन यदेवास्य समवायिकारणं तदेकाकाशं यद्यपि आकाशवाक्यादा-
 काशसिद्धौ न घटपूर्ववर्तित्वमाकाशस्य शब्दपूर्ववर्तित्वप्रतिसंधानं नियतं तथापि नाकाशस्य घटादिकारणत्वेन प्रमाण-
 मस्ति। इत्यप्रमाणिकत्वे तात्पर्यं। ननु दुर्गमस्य काव्यस्य दिशादृष्टस्य प्रागभावस्यैव कथं नान्यथा सिद्धिः तद्विन्नेतरकारणकका-
 पादेव कार्योत्पत्तेः संभावितत्वादिति चेन्न। लाघवद्वयसंप्रतीचीनानुमानेन विश्रुतश्चक्षुर्नित्यागमनवसकलकार्यकार-
 णत्वे प्रमाणतः प्रतिपन्नमगवत्यन्यथा सिद्धेरभावात् कालादिशो भूतकायधिकनणत्वकारणताग्राहकमानस्य मानग-
 तयान्यथा सिद्धत्वात् महाप्रलयश्च धर्मातोऽधर्मातो वेति नादृश्यसकलकार्यहेतुत्वं क्षतिः प्रागभावे तु न तावद्वेदकलक्षण-
 न्यथा सिद्धिः किं निमित्त एकानणतातवेदकत्वात्तस्य अथ प्रागभावानाकलितकार्यस्य स्थितेः कृतसंस्थानकलापसदृश-
 तेन न हेतुवेमिति चेत्तत्तर्हि प्रागभावानाकलितस्य कार्यस्य लस्याभावात् अथ किं नित्यवृत्तित्वे गृहीत एवैव पूर्ववर्तित्वं प्रा-
 गभावेऽवगम्य इति चेन्न। असिद्धिरिति विविधान्यथा सिद्धिविधत्तया प्रतियोगितया भवति प्रागभावो जन्यमात्रहेतुः ननु
 नहि हेतु रूपमद्येव विधि विधान्यथा सिद्धिविधत्तरेया घटं प्रति हेतुः स्यात् न स्यात् प्रमाणभावादिति यदि स्यात् प्रमाण ५

णाभावात् प्रागभावोऽन्यथा सिद्धिः प्रागभावस्य प्रतिबंधकसंसर्गाभावेन प्रागभावो नाप्यपेक्षते हेतुभावः कथं नान्यथा गुलीपटसे यो-
 गज्यन्तः घं सानेतरं पुनः सकथं नोत्पद्यत इत्यरुचिः पुनः पटोत्पत्तेरनेकपटप्रागभावो न तु वृत्तिपटे पटांतरा नुत्पत्तिवद्विदितत्वात्
 प्रतियोग्युत्पत्तिः अतः भयेन घटस्य घटप्रागभावो न सत्त्वेन प्रतियोगित्वावच्छिन्नध्वंसत्वावच्छिन्ननिष्कार्यकारणतावबोधक-
 सामान्यसंनारोपीति चेन्न मणिप्रागभावस्य दाहे प्रतिप्रतिबंधकाभावत्वेनानुमाप्रागभावस्य पक्षतात्वेनानुमितोवसिद्धेज-
 नकचेकार्यमात्रे प्रागभावमात्रस्य कोनणत्वकल्पना न्यथा साध्यप्रतिसिद्धिपदार्थोपस्थितिवाच्यत्वज्ञाना नो विशेषण-
 यदेकप्रकारत्वेनैकज्ञानेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहो बोधो सिद्धे जनकचेलाद्यवत्सामान्यतो विशिष्टज्ञाने विशेषण-
 तहेतुः तथापि विशेषणज्ञानमपि कथं हेतुरित्यधिकं स्मारितमिति चेन्न अस्त्येतद्यथा तथापि स्वसमयेन पुत्रो जात इति सम-
 ये हेतुत्वमावदयं न्यातुं दिशेषणी भूतप्रागभावेपि हेतुवे बोध्यते। नहि समये प्रागभावो वच्छिन्नवृत्तिरिक्ते लघुभूतस्यैव म-
 स्ति। एवं च विशिष्टवर्तमानो विधिनिषेधो विशिष्टज्ञेयतएव नवसविशेषविधिनिषेधो विशेषणमुपसंक्रामतो विशेष-
 याधे इति न्यायेन सविशेषणे विशिष्टे प्रवर्तमानो विविधिविशेषणी भूतप्रागभावोऽन्यथा सिद्धिरूपं बाधकं पश्य-
 मयविशेषणवहेतुवे बोध्यते। तिरुतयेनान्यथा सिद्ध्या समयेपि हेतुत्वबाधापत्तेरहं स्वगस्यापि न्याहि वत् नव-
 समये प्रमाणोत्तरकारणत्वे बोधिते अन्यथा सिद्धिर्न भवतीति स्वसमयेन पुत्रो जात इति निःपरिमंथिनी प्रतीतिः स

टी०
६

भाव

समयांश एव हेतुबोधयति न विशेषणी भूत प्रागभावांश इति वाच्यं। समये कारणता बोधकस्य प्रमाणांतरस्याभावात्। अथेहा
नी भूतकथं ज्ञेय इति प्रतीतिराद्यानाधेयभावसंबंधबोधपुनस्कारेण ज्ञायमाना यथा भूतकथं अधिकरणत्वेन कारणत्वं बोधयति
एवमधिकरणत्वं विशेषात्कावेपि सेवहेतुतां बोधयतीति वेदेपापि भूतकांशो बोधाभावो अधिकरणत्वेन कारणत्वं बोधय
तुन पुनः काकांशो न्यथा सिद्धे दुः परिहृतत्वात् तस्मात् समयास्याहेतुत्वे तदवच्छेदकी भूत प्रागभावस्याशहेतुत्वे कतथा भावे सा
धनत्वाभावे समयेन ज्ञातमिति नूतं। यावेयर्थं मेव स्यादथ स्वसमयत्वं स्वावच्छिन्नसमयत्वं स्वाधिकरणत्वं मिथ्यावत्कथं
प्रागस्य हेतुत्वं न बाधकत्वं तत्पूर्ववर्तिताभावात् तत्तत्स्य हेतुत्वमिति वाच्यं। न हि अधिकरणस्य हेतुत्वं प्रसक्तं पूर्ववर्तिताप्य
त्यत्र लक्षणस्य तस्य पूर्ववर्तित्वेऽधिकरणत्वाभावात्। किं तु घटप्रागभावघटलक्षणोपाधिद्वयावच्छिन्नः कावविशेषो हेतु
तिनेत्र हि स्वसमयेन ज्ञातमित्यत्र स्वप्रागभावोपाधिद्वयसमयेन ज्ञातमित्यर्थः कनो प्रागभावो हेतुत्वेन वरात् न वतर्हि तयैव
प्रतीत्या स्वस्यापि संप्रति हेतुत्वापत्तिः स्वस्य पूर्ववर्तिताभावेन तदंशे बाधा न सा विशेषो हि विधिनिषेधावन्तरूपसंक्रा
मो अन्यतरन्या यदिति बाधा न बाध इति न्यायान् स्वाधिकरणत्वेनैव जनकी भूतस्य कावस्य स्वत्वं समयेन ज्ञातमित्यत्रो
च्यतेति कथं प्रागभावो हेतु इति वेदस्तेन दाशान्ता त्रिविधान्यथा सिद्धिविधरतया प्रतियोगितया च प्रागभावो हेतु
त्वेन तत्त्वमेव दंडरूपहेतुत्वेनेति वाच्यं। अतन्यथा सिद्धा न्वययतिनेक सहचारज्ञानसंविद्यप्रत्यक्षेण प्रागभावे कारण

६

त्वे दत्ता नानवतादृश प्रत्यक्षेण दंडरूपेण कारणता बोधयतीति वाच्यं। कारणत्वं बोधयति नूतं। किं तु लाघवसहकारिणो
प्रत्यक्षेण दंडरूपसंबंधवत्सत्वं तदसंबंधत्वं दंडरूपसंबंधवत्सत्वं नूतं। न हि दंडरूप
पान्वययतिनेक सहचारज्ञानेन दंडान्वययतिनेक सहचारज्ञानमिति। ततश्च प्रमाणानामयं स्वभावो यत्तु मेव विषयं विषयीकृ
र्त्तुतीति यददंडरूपेण कारणता ग्रहाय प्रवृत्तं प्रत्यक्षप्रमाणयतिनेक सहचारज्ञानसंघीवीनमभूत्तदेव दंडान्वययतिनेक सहचा
रविषयकज्ञानमासाद्य दंड एव लाघवहेतुत्वं बोधयति न पुनर्दंडरूपेण लाघवसहकारित्वप्रमाणसिद्धे दंडे कारणत्वं प्रमाणि
कं। इत्यप्रामाणिकं दंडरूपेण कारणत्वमित्यन्यथा सिद्धं। दंडरूपमप्रामाणिकं प्रमाणिकं मेवान्यथा सिद्धं चादिक कृतत्वात् ननु
दंडो शलाघवमस्तीति तदंशे प्रत्यक्षेण कारणत्वं बोधयतीति दंडरूपेण लाघवानवतरेपि तदन्वययतिनेक सहचारज्ञानसंवि
द्यप्रत्यक्षेण तवापि कारणत्वं स्यादयत्तु न हि सर्वत्र लाघवसंघीवीनमेव मानं वस्तु बोधकमस्ति। यत्किं नित्याघवज्ञानस्य के
वलान्वयिवादिति चेन्न। यदा दंडरूपेण तदन्वययतिनेक सहचारज्ञानसंविद्यप्रत्यक्षेण कारणता ग्रहाणामुपमासीत् तदा लाघ
वसहचारज्ञानादंड एव कारणता मगधयत्तदन्तरं वतर्ह्येक कारणत्वमावेदयति। तथा कपीजला नालभेतेति विधित्वा
द्यत्वेन त्रिषु कपीजलेषु लभसाधनविदधानो न तदधिकं सखा कपीजलेषु तद्विदधातीति प्रमाणं कल्पनीयं। हेतुव
योरुभयोर्मध्यलाघवेन यद्येकत्र हेतुत्वं बोधयति। तदनापरे त्रिप्रमाणस्वभावान्। न न हि इंदियार्थसंनिकर्षस्तु सं

त. का
७

य

मात्र

योगोरोहेतुर्लघुवसरकारेणोदियतंवादेनेवेदुवावेदनादितिवाच्यं। सत्यमेवेतत्तुद्विदियएवततावेवप्रमाणेनकारचकारणस
म्वोधिकितेपुनस्तस्यैवकनसंनक्षणाथयापानकांशयायापारतयाइदियार्थसन्निकर्षस्तुसंयोगादावपिहेतुवमस्त्वय
थातथापिअनयथासिद्धनियतपूर्वभाविवचंसामान्यलक्षणविशेषलक्षणवा। नान्योविशेषवानकपदाभावात्। नाद्यः। भा
वितमात्रस्यैवविशेषलक्षणविशेषवेयर्थ्यापातात्। तत्रासमादावतिआप्रिपरिहानार्थनियमितिवाच्यं। तस्यापिसामा
यतःकानणवेनेएवात्। नचपनिमांडित्यादौवतिप्रसक्तिर्भविष्यतीत्यतस्तद्रूपमितिवाच्यं। तस्यापिनियतवात्। किंवेद
विचारणीयं। पनिमांडित्यमपिविषययास्वसाक्षात्कारेकानणमस्तनवतसाक्षात्कानकानणभवतलोकिकसाक्षात्कानका
नणस्यात्। अलोकिकसाक्षात्कारप्रतिवा। नाद्यः। पनिमांडित्यादिविषयकलोकिकसाक्षात्कानाभावात्। नात्यः। अलोकिसा क
क्षात्कारविषयस्यकारणचानंगीकानात्। इतिनोभयथापिपारिमांडित्यहेतुरितिवाच्यं। तर्ह्यलोकिकसाक्षात्कानेपिविषयस्य
कानणचनवातीतमात्रविषयलोकिकसाक्षात्कारेकप्रसामर्थ्येणोदियेणसहभूतवादिषयोमथासिद्धइतिवाच्यं। तर्हि
लाघवात्प्रत्यक्षएवायथासिद्धिस्तकिंचातीतमात्रविषयकलोकिकसाक्षात्कारेविषयस्यकथंयमिचारः किंविषयी
भूतयावयुक्तीनांतत्राभावः किंवाविषयचावच्छिन्नाकापिव्यक्तिर्नास्तीतिवानाद्यः। यावद्द्वानाभभावेदंइयमिचाराभा
वात्। नात्यः। अततोद्यतीतस्येवप्रकानकस्येवविषयतेयेयायमिचाराभावात्। केचएववर्तित्वेनामप्रागभावावच्छिन्नस ७

मयवर्तित्वंतत्रप्रागभावेआत्माश्रयात्समयेसमयोवेतिनोभयोहेतुवंस्यात्। अथप्रागभावेपलक्षितेसमयेप्रागभावे
रतोभावाश्रयः। ओपाधिककारस्यतदधिकएथपाध्यवच्छिन्नकालवृत्तिसंबंधविशेषात्। इतिवेत्ततर्हिभविष्यद्वादेपूर्वव
र्तिवाभावादव्याप्तिः किंचानन्यथासिद्धमेवास्तलक्षणंनचपारिमांडित्यादावतिप्रसक्तिनियतादिपदोदपितदतिआप्रि
वरत्तान्। अत्रमः कानणव्यवहारहेतुविदेनकानणलक्षणंयस्मिन्नतुसंधीयमानेयत्यदंप्रवर्ततेतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्ते
चनयत्कार्यपक्षेयान्नियमतो। नन्यथासिद्धपूर्ववर्तित्वेनप्रतिसंधीयतेतत्रतत्कानणपदंप्रवर्ततेएवंवानन्यथासिद्धचत्ता
नेपिनियतपूर्ववर्तिवाप्रतिसंधानदशायांनकारणपदंप्रवर्ततइतिविशिष्टकानणपदंप्रवृत्तिनिमित्तमितिनवेयर्थ्यांका
ककंसित्यास्तांविस्तरेणानेति। अतन्यथासिद्धासोनियतपूर्वभावश्चअनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावः। अनन्यथासि
दनियतपूर्वभावोस्तीतिअनन्यथासिद्धनियतपूर्वभाविवचनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिनोभावः। अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभा
विवचनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्वाविचनपूर्ववत्कार्यपदंप्रवृत्तिनिमित्तमितिनवेयर्थ्यांशकेतिध्येयंयद्यपिभविष्यद्देपूर्वव
र्तिवाभावेपिकानणपदंप्रवर्ततेकार्येपिपश्चाद्वाविचनभावेपिकार्यपदंप्रवर्ततेतथापितदनुसंधानमस्तस्यैवतज्जीतीयच
नवातथाव्यवहानइतिदिइकार्येति। कार्येणानुहतावनुगृहीतावन्ययत्तिनेकोयस्यतत्कार्यानुहतावन्ययत्तिनेकि
तस्मिन्सतितदभावोनयः तस्मिन्सतितदभावोयतिनेकः यथास्यत्तिंदसचसचस्यत्तिंदभावेघटसचइतिमत्तिंदोघ

त. का
८

कसंपन्नोयद्यतिरेकस्तत्र स्पष्टे तुरित्येवास्तु कृतमन्यभागेन अत्र केचित्स्वस्वव्याप्येतर सकल संपन्नोपार्थिवत्वव्यति-
 नेकेण लोहलेख्यत्वव्यतिनेकेपिन पार्थिवत्वं लोहलेख्यत्वे कारणात् अतस्तत्रातिव्याप्तिवान्णार्थान्ययोपासतं एवंतद्व्यति-
 नेकनियमेयन्यनियमोस्ति न हियत्र पार्थिवत्वं तत्र नियमेन लोहलेख्यत्वमिति हीनत्वं तदोव्याप्तिवानावित्यन्यभागे-
 सार्थक इति अत्र ब्रूमः ॥ एवंविधातिव्याप्तिवान्णार्थमन्यभागेपासतं कुर्वन् आशुष्मात् प्रह्वः ॥ एवंविधान्ययमिति-
 नेकप्रतियोगि-अनन्यथासिद्धत्वेनावशेषणीयेन वा आघटशिवो चेत्तज्जितेन वातिव्याप्तिविधेन न किमर्थमन्यभागे-
 अत्येदं तदोवादावतिव्याप्तिशक्तिरस्ति तद्यथा तथापि काळादाविदलक्षणमव्यापकं न हिकाळादीनां जगतिव्याप्यं किंविद-
 स्ति अनाधेयपदार्थत्वात् अथस्वसंबंधव्याप्येतर सकल नियत पूर्ववर्तिसंपन्नोयत्संबंधान्येतदन्ययः यत्संबंधव्यतिने-
 केयद्यतिनेक इति विवक्षितं यद्यथाकाशादिसंबंधव्यतिनेकोवक्तुं मशक्यः तथापि संबंधविशेषविनोवक्तुं शक्यत ए-
 व सच विशेषो कार्ये को न्य इति चेत्तर्हि दंडं दंडेतर सकल घट नियत पूर्ववर्तिसमवधाने दंडं सचे घट सत्वमित्येवान्वयोस्त-
 न पुनर्न्ययपदांतर्भावेण येन का ८ व्याया प्रसिद्धा तदव्याप्तिरुद्भूयेत बाधकाभावाद् अभावे घटाभाव इति नियतव्यतिनेको-
 पितदंतर्भावेण लाघवात् किंच काळादेन ताधेयपदार्थत्वे तद्व्याया प्रसिद्धालक्षणाव्याप्तिपथ्यत आकृष्टान्नियत पूर्ववर्त-
 त्वमेवेति तवा आधेयेन स्वरूपसंबंधकाळादे प्रागभावावच्छिन्न समयवर्तिवंस्वीकुरुषेतेन तद्व्याप्यस्यापि प्रसिद्धिर्नैव ॥

८

अंत्ये पूर्ववर्तिवाभावादेव काळादेरकारणत्वापत्तेः ॥ अथैतेरुच्येव परेकारणालक्षणांतत इति चेत्तर्हि ओपाधिक काळस्वरुतिनि-
 हयत्सरे एमी नोहिणी सदितेति प्रतीत्यापनेयं गीकारयितव्याः ॥ अथास्वदं काळादेन जतकं किंतु काळोपाध्यवच्छिन्नस्येदानीं
 जातमिति प्रतीत्या तस्यैव जतकं वाचसायात तस्यैवान्वयव्यतिनेकोक्येत ॥ एवंतिचेत् अस्तेतद्यथा तथापि व्यर्थार्थविशेष-
 णा वंदुः परं ह नमेवेति अत्र ब्रूमः ॥ समैकमेतलक्षणमित्यन्यव्यतिनेकोभयगर्मलक्षणाद्वयं अनन्यथासिद्ध नियतान्यप्र-
 तियोगिचैकं अनन्यथासिद्धे नियतव्यतिने किंच प्रतियोगिचमपरं अनव्यावर्त्या नियत पूर्वकारणालक्षणावत् तत्रोभयो-
 नन्ययगर्मलक्षणस्य स्वरुतलक्षणा नार्थांतरं स्पष्टितीत्यव्यतिनेकगर्मलक्षणादप्यति ॥ नित्येति ॥ नित्याश्रते विभवश्च नित्य-
 विभवः तेषां नित्यविभूतां योमादिर्येषां ते योमादयः तेषां योमादीनां काळादिति काळतः देशादिति देशतः व्यतिरेकस्या-
 संभवः व्यतिनेका संभवः तेन व्यतिनेका संभवेन यदा शब्दप्रत्याकाशस्य हेतुत्वं ग्राह्यं तदा काशस्यान्यय संभवेप्यतिनेका ना-
 स्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः ॥ नन्वाकाशस्य नाश्याप्तिरुत्तिपदार्थत्वेन तद्व्यतिनेकः संभवत्येवेति चेन्न आकाशादीनां सर्वमूर्तसंयो-
 गतया भूतत्वादेव तमानुमानं ननु भूतत्वादावाकाशसंयोगसंचेपि नाकाशो भूतत्वे स्ति संयोगरुत्तिमात्रेण तद्वत्तो भूतत्वम-
 याकाशकिंतस्यात् इति चेन्न दृष्टानीं आकाश इति प्रतीत्या काळाकाशयोनाघानाधेयावगाहनात् ॥ अन्यथा भूतत्वे घटो नास्तीति प्रतीत्या घटभूतत्वे यो न आधाराधे-
 काश इति प्रतीत्या च गेहाकाशयोनाघानाधेयावगाहनात् ॥ अन्यथा भूतत्वे घटो नास्तीति प्रतीत्या घटभूतत्वे यो न आधाराधे-

न. टी०
१०

यभावावगाहनं न स्यात्। धटसंयोग एव भूतके घटो नास्तीत्यस्य वा वाच्यवचसामवकाशप्रसंगात्। मनुभूतकादौ गगनादेव तौ
नदयंताभावस्य केवलाच्च यिच्च न स्यात्। इति चेदत्र वदेति संयोगतया भूतकादावकाशसत्त्वात्। पिसमवायितायादतन्तयाभा
वा। केवलान्वयीतव्याधिकनपाधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमापत्तिः न चेष्टापत्तिः। यधिकनपाधर्मावच्छिन्नाधितो कुरणताधि
कुरणकाभावस्याधिकस्य स्वीकानापत्तेरिति वाच्यं आकाशवाच्येन प्रतियोगिकस्यैव न स्यात्। एतत्समवायसंबन्धेनाभा
वाभ्युपगमात्। आनोपसंबन्धभेदेनानोपभावाभेदस्वीकानात्। अन्यथा आत्मा इतनेभ्यो मिद्यते हानादिति व्यतिरेकस्य नुमा
सर्वसिद्धं न स्यात्। विषयविषयभावसंबन्धेन ज्ञानस्य च स्तभाचतया वृत्तितया ज्ञानाववाभावासिद्धेः तस्माद्यथा घटादौ विषय
विषयीभावेन ज्ञानसंबन्धसमवायेन तदभावस्तत्र संयोगादिना काशसंबन्धे पिसमवायेन तदभावस्यावयेन संबन्धेन तदभावः तेन
संबन्धेन तत्सत्त्वं स्यात्। तद्वयं ताभावयत्तिविनोधान्न तस्माद्यधिकनपाधर्मात् प्रतियोगितावच्छेदकीभूयाभावभेदकः। प्राप्ताप्यसं
बंधो भूत्वा भेदक एव न चाकाशसमवायापुसिद्ध्या तदसोपः कथमिति वाच्यं सर्वहिवेशिष्टा स्यात्। अपि प्रसिद्धस्यैवानोपात्त
तदुभयसंसर्गो प्रसिद्ध एवा नोप्यते तद्विघटानास्तीत्यत्र भूतकघटसंयोगः प्रसिद्धः। तथा चानोप्या नोप्य विषयप्रसिद्ध्या त
दुभयसंयोगो य संसर्गो प्रसिद्ध एवा नोप्यते यथा चान्योन्याभावे तदुभयप्रसिद्धिमात्रेण तदुभयतादात्म्यतया अपि न केदा
विदनुपपत्तिः न अस्त्यवाच्यत्तिपदार्थत्वेन भूतकादौ तद्व्यतिरेकः। तस्य नित्यत्ववत्प्राप्ते गगनादिव्यतिरेकेण सर्वदा १०

तकार्यव्यतिरेक एव स्यात्। तन्व्यतिरेके पटव्यतिरेक इत्यवाधं साधकपश्यामि। तत्र पुनानतोपमध्ययस्मिन्समवेतयत्समेतं य
स्मिन्कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्युक्तेरुपादौ विषयीभावसंबन्धेनोत्पद्यते। न रूपं न ज्ञानसमवायिकारणं अतः तत्स
मवेतं इति समवायसंबन्धावच्छिन्नं तथा च तदुपादाने समवायेन यत्र कार्यमुत्पद्यते तदर्थो धनितः इति ध्येयं कार्यपदं यथा तत्
विशेषणविशेषभाव इति न्यायेन सार्थकं स्पष्टार्थवेति। समवायलक्षणेन तत्रेति ययोरिति ययोर्मध्ये एकं अपनाश्रितमवति
ष्ठेत्तत्तत्तत्सिद्धावित्युक्ते पक्षिस्तभयोः संबन्धे अतियामिः नदर्थे अपनार्थमेवेति श्रितमेवेत्युक्ते पक्षी च न स्तं भाश्रितरुवावति
तत्तदुत्पत्तिः। तत्तवेति नोदो अकृतसिद्धो विज्ञानव्यातो को यथोर्मध्ये एकमपनाश्रितं त एवावतिष्ठति इत्यर्थः ननु पटोदो अवापि
तनुसंयोगनाशदानापटनाशतनुसत्त्वेव पटस्तेनुमाश्रितो वावतिष्ठत इति नियमाभावादिति तत्राह। अनशोदितियावेन्न नश्यति
तावदपराश्रितं एवावतिष्ठत इत्यर्थः नन्वेवं सति पटत्वात्मेनाभावो घटवर्धकरो अविनश्यतिष्ठतीति तयोरप्यकृतसिद्धत्वं
स्यात्। अर्थार्थत्वे अनश्यत्सदात्मनितिष्ठतीति तयोरकृतसिद्धिवत्तन्वात्मत्वं स्वाधिकरणवाच्येनानश्यदपराश्रितम
वास्त्यतस्तयोरकृतसिद्धिरस्तपटत्वात्मेनाभावः पुनः घटवर्धधिकरणो अविनश्यत्तदुपापनाश्रितो भवति तथाप्यधिकर
णभेदेनाभावभेदभावानुपपत्त एवाधिकरणो अविनश्यत्तदुपापनाश्रितो भवति तथाप्यधिकर

त. का
११

रिन्तिवाच्यं। तर्हि द्वयघटयोनयकतसिद्धिर्न स्यात्। इदमत्र स्पष्टं दृष्टाधिकरणो यद्यप्यनेपे श्रितचनियमः तथापि घटाधिकरणमा
दायनन्ति माभावात् घटघटयोः पुनरयतसिद्धिर्न वेव स्यात् न गगनेतरात् तदा भावगगनयोरयकतसिद्धिरपि भावत्रावल्लिन्न
यार्थयोर्मध्ये एकमपनाश्रितमेवावतिष्ठत इति विवक्षितमिति चेन्न कश्चिद्वाच्यो न पीदशयोनयकतसिद्धत्वं स्यात् यथा कपाळाव
यवयोः संयोगितोऽयोनियतघटानकपाळावयवश्रयतिसंयोगमात्रेण तदाश्रितत्वे कपाळावयवोपि घटाश्रितः किं न स्यात्
इति चेत् घटकपाळावयवयोर्वयववाचयविभावावल्लिन्नद्वयेन संयोगस्याचितत्वेन तद्वत्त्वेरपि तत्रांगीकारान्न अथवा महार
जतनागोऽनश्यत्पटमत्रमवलंबनेन तद्वत्तिश्रयतत्रास्तीति तत्रातिप्रसक्तिः अतएव साक्षात्परप्रासंबंधरूपविषयभेदेन न केयद
इति प्रतीतिः अमत्तोपपादनमिति चेन्न अत्र प्रमः। महानजनद्वयं तद्वागोवाऽनश्यत्वापि पटाश्रितः तथापि नोत्पत्तिक्षणातिरि
क्तसमयावच्छेदेनापनाश्रितत्वव्याप्तिरस्ति तंतुभागेपि पटताशक्षणेऽविनश्यत् महारजतंतद्वागोवानिहि पटाश्रित्येवावतिष्ठ
ति किं नुत न्तरापि महारजतद्वयं तद्वागस्थश्च स्वावयवे स्वगुणिनिवावतिष्ठते तन्नतयोः संबंधः समेवाय अतएव न भूतक
घटयोः समवायः अनश्यत्स्वभूतत्वावलंबनेन वर्तमानत्वाभावात्। अथाऽनश्यत्त्वधटस्य घटत्रावलंबनेनैवतिष्ठति प्रती
प्रलयेतदभावादिति तदभावादितं घटत्वयोनयकतसिद्धि स्यात् तत्तान् अविनश्यत्यधिकरणो यदनश्यत्सदनायनाश्रि

नघट

११

श्रितमेवावतिष्ठत इति वक्तव्यमेव पटमहारजननागादिषु अतिप्रसक्तिः नदवस्थेवेति। न च महारजनरागोहस्तस्थिते
सति इदमत्र स्पष्टं दृष्टाधिकरणमस्ति स्याधिकरणवान्। उत्पन्नेवापटमहारजनरागोऽनश्यत्
पटमवलंब्येवावतिष्ठतीति न तयोरयकतसिद्धिर्निति आस्तां विस्तरेण यथेति। अवयवाश्च अवयवी च अवयवावयवि
नो एवं विशेषनित्यद्वयपर्यंतं द्वंद्वः। एवं च पंचसु स्थानेषु समवाय इत्यर्थः। नन्विति समानश्चासौ धर्मश्च। काळश्च स
मानकाळः समानकाळे भवौ समानकाळौ नौ समानकाळौ नयो भावः समानकाळी तत्त्वं। तस्मान्न समानकाळी तत्त्वात् प
टस्य पर्यभावि च नास्ति पटरूपस्य पश्चाद्भावित्वं नास्ति अतः पटरूपं प्रतिनपटः कारणमिति मास्ति कारणं समवायिक
नणां तु स्यादेवेत्यत आह। कारणविशेषादिति यदा कारणं नैव नास्ति तदा समवायिकारणविशेषस्तद्वत्त्वाधित
एवेत्यर्थः यथाऽमुष्णित्वा मे भोजनमेव नास्ति किं पुनः प्रातः काळी न भोजनमिति वदति भावः अत्रोच्यते इति गुणरहि
तद्वत्प्रथममुत्पद्यते पश्चाद्गुणात्पद्यते इति न पुनरेकस्मिन् गुणे घटादिकमुत्पद्यते द्वितीयक्षणे तद्वत्प्रमित्यत्र किं
मान उभयोः कथं गद्येवोत्पत्तिः किं न स्यादित्यत आह। समानिति द्वावतद्वयोः समानकाळो व्यक्ताव्युक्तमानोयो भेदो न
स्यात्। उभयोरप्यमेव स्यात् ननु घटसामग्र्यात्तथापटसामग्र्याच्च समसमयमेव घटपटजननेपियथानेक्यतः

त-टी-
१२

गुणितोरेक काकोत्यत्रापि भेदो भेदो स्तित्यत आह। समानसामग्रीकवादितिसमाना एका सामग्री ययोस्तो समानसामग्रीको
तयोर्भावः सत्त्वं तस्मान्न समानसामग्रीकत्वेन एकसामग्रीकवादित्यर्थः। तस्माद्दुष्टपटयोः देववशादेक काकोत्यत्रापि सामग्री
भेदो भेदो स्तित्यत आह। गुणगुणितोरेक सामग्री भेदो भावे समान काकोत्यत्रो भेदो न स्यात्। ननु कथं गुणगुणितोरेक सामग्री भेदो
रूपसामग्रीः कपाटरूपघटरूपप्रागभावादितिलक्षणाकारणं गमनं च घटसामग्रीयाश्च कपाटसंयोगघटप्रागभावादि
कारणसंभवगमनं वादितिवेत्त सामग्रीपदेन समवायिकारणस्याभिधानेन समानत्वात्। यदा घटतद्रूपयोरेकस्मिन् घटोऽ
त्यन्त्रिः तदा घटरूपस्य किं समवायिकारणं न घटः समानकाळीनत्वात् न कपाटावयवोऽपि सन्नितितपरित्यागे कारणभा
वात्किंतु कपाटमेव घटस्य समवायिकारणं तथा च समवायी कारणो व्याक्त्यर्थे भेदो न स्यादित्यर्थः। ननु समवायी कारणेऽपि
रूपरसयोर्भेदवत्। गुणगुणितोरेपि भेदो न स्यादितिवेत्त सत्तासाक्षाच्छायाजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो न स्यादित्यि
त्रतात्पर्यात्। कारणेति समवायिकारणं भेदेनियतत्वात्। साक्षात्तासाक्षाच्छायाजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसमानकाळी
नकार्यभेदस्येत्यर्थः। ननु समवायिकारणेऽप्येन कुत्र भेदो भावो दृष्टः। इत्याकांक्षायां दृष्टान्तमाह। घटो हीति। एक एव हि
घटः पोर्योपर्याभावान्न कार्यकारणभावोऽस्ति। अतश्च न समवायिकारणभेदः। एवं च समवायिकारणेऽप्येव यथान-

१२

न भेदोऽस्ति। एवमेव गुणगुणितोरेपि भेदो न स्यादित्यर्थः। नन्विदं त्रिशणावच्छिन्नो घटो न वाक्षुषः अरुपिद्वयवत्वात्।
हेतुसत्त्वे साध्या सत्त्वं व्यभिचारः। अत्र हेतोर्द्वयवादिके संज्ञात रूपे कुं भेदो व्यभिचारस्यात्। अतः अरुपिद्वयवत्त्वात् अरुपिद्वयवत्त्वात्
रूपे व्यभिचारः स्यात्तदर्थं द्रव्यपदं। अप्रयोजकतां निरस्यति। नदेवेति। अत्रेष्टापत्तिमृत्विमत्वाद्दृष्टान्तरमाह। अद्रव्यं चेति द्र
व्यं च घटे प्रथमं क्षणं यस्ति। न च व्यंजकाभावान्नोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन द्रव्यव्यभिचित्वात्। जातिवत्त्वे व्यंजकानधीनत्वादन्यथा क
पीदावगते निति भावः। अद्रव्यं चापत्तिं निरस्यति। तवेति। समवायी कारणमिति ननु तदपि प्रथमं क्षणं वच्छेदेन तास्तीत्यत आह
योग्यतयेति। गुणात्यंताभावविनोधि मंत्रयोग्यत्वे गुणात्यंताभावविनोधि न श्रुत्वा गुणात्तत्प्रागभावप्रधानं साः तद्वत्त्वं द्रव्यव्यभिचि
भावः असमवायिकारणलक्षयति। यत्समवायिकारणोति। समवायिकारणप्रत्यासन्नं समवायिकारणप्रत्यासन्नं अवधत्तं
पितं सामर्थ्यं यस्येति अवधत्तं कारणमिति यावत्। अत्रावधत्तं धृतं सामर्थ्यं असमवायिकारणमित्युक्तेः एते प्रति तं नामसमवा
यी कारणं तास्तीत्यत आह। अत उक्तं समवायिकारणप्रत्यासन्नमिति समवायिकारणप्रत्यासन्नं समवायिकारणमित्युक्तेः तं तु च
तियाति। तदर्थं अवधत्तं सामर्थ्यमित्युक्तेः यथा तं तु संयोगः पटस्यासमवायी कारणं यथा स्तुत्वादेनात्मनो यागः यथा
शरस्य भेदी काशसंयोगशब्दो न च तदुत्तरीसं तं तु संयोगे कथं नाति याति। न च समवायी कारण एव प्रत्यासन्नं समवायिक

त. ८१०
१४

संयोगेयाप्रिवानपायमात्रपदोपादानं। तावत्फक्तेवृत्तीतंदुर्गो गत्यपटं प्रत्यसमवायीकारणतास्यातदर्थकार्यध्वंसप्रयोजक
ध्वंसाप्रतियोगवृत्तीत्फक्तेतस्य कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगितेनुनीवृत्तिवान्। तावत्फक्तेपाकेऽव्याप्तिः तस्य कार्यध्वंसप्र
योजकध्वंसाप्रतियोगितेजोवृत्तिवान्। अतउक्तं द्व्यकारणोति। पाकस्य यद्यपि कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगितेजोवृत्ति
वमस्ति। तथापि कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगियद्व्यकारणतद्वृत्तिवनास्ति। इति विशिष्टाभावाऽस्य वेत्यबाधं साधकं प
श्यत् ॥ ॥ निमित्तकारणालक्षयति ॥ ॥ यदिति। अत्र कारणं निमित्तकारणमित्फक्तेपटं प्रतितंतत्तुर्नीनिमित्तकैव पा
तास्यादितितत्रातिव्यभिचारणार्थं यन्तुसमवायीकारणमित्फक्ते। तावत्फक्तेतनुसंयोगेऽतिव्याप्तिरदर्थेनाप्यसमवार्थाका
रणमित्फक्ते। यन्तुसमवायिकात्तणानाप्यसमवायीकारणतन्निमित्तकारणमित्फक्ते। तस्मै कारणनिमित्ततास्यात्। तद
र्थं अथयकारणमित्फक्तेयत्तुयत्तद्वृत्तिपदोतर्भावेणालक्षणाव्याख्येयं युतः। यस्य समवायीकारणानयस्यासमवायीकारणानक
रणवभवतितत्रस्य निमित्तकारणतेन स्वविषयकसाक्षात्कारनिमित्तत्वादेनाव्याप्तिरिति ध्येयं भावानामेव सत्ताधिकरण
जन्यानामेव यथाऽभावस्य न समवायः। तथा समवायनिरूपणावसरे वक्ष्यामः। यत्प्रसक्त्या कारणालक्षणमकारितन्निग
मयति। तदिति। यद्वृत्ति। गमयति बोधयति। तिगंतु यथार्थं च तर्कं न च यथार्थं गंतु अनधिगतस्य यथार्थं गंतु अनधिगतस्य यथा १४

यंगंत प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणमास्थितमीमांसकाः अत्र गंत प्रमाणमित्युक्तेपीतशस्व इति क्षमेऽतिव्याप्तिः तदर्थं यथार्थं तावत्
 तत्तैय एवं विद्वानित्याद्यनुवादवाक्यस्य जन्य यथार्थज्ञानेति व्याप्तिरानर्था अत्र न धिगतेति तज्ज्ञानस्य विध्यते शाधिगत यथार्थनिः
 श्रवणक^१ वावृत्तिरूपयति। तन्न निधानावतु यद्वेति तानिधानावाहिकाणि तानि ज्ञानानि च धानावाहिकज्ञानानि तेषां धानावाहि-
 कज्ञानानां गृहीतं गृहीतीति गृहीतग्राहीणितेषां गृहीतग्राहीणोतेषां व्याप्तिरित्यर्थः। नचेति। अन्ये वा न्ये च क्षणाश्च अन्यान्यक्षणा-
 नेर्विशिष्टः अन्यान्यक्षणाविशिष्टः तैर्विषयीकनानां अन्यान्यक्षणाविशिष्टविषयीकनानां तस्मात् अन्यक्षणाविशिष्टविषयीक-
 नानां अत्र न धिगता र्थगता अनिश्चितार्थबोधकता। प्रत्यक्षेणेति सूक्ष्माश्रिते कालभेदाश्च सूक्ष्मकालभेदाः तेषामनाकृतं न स-
 क्ष्मकादभेदानां कलनेन स्मात् सूक्ष्मकादभेदानां कलनात् यद्विचित्रं प्रत्यक्षं सूक्ष्मकालकालाकलितं अवबोधयेत्तदा ये शतपत्रं यत्सत-
 पत्रं केन केन यगपाद्भिर्नमितियोगपद्याभिमानो न स्यादित्यर्थः। पराप्यतत्तेदं नानि सिद्धांतेनेकानि स्वीकृतानि। एवं च तद्विशिष्टवि-
 षयीकनानां न धिगता र्थगता मत्तत्र मत्तव तथापि पेटयत्रे इत्यवधानावाहानतत्रा व्याप्तिरिति ध्येयं। न च प्रक्षेप इदं ताभाननियमः। अ-
 प्रयो व ज क वा न। कदाचित्पटः कदाचित्पट इति संनिहितसामग्रीविशेषो नियमादनियतज्ञानासत्तिरिति दत्तानवगाहि ज्ञानधा-
 नाया अपि प्रामाणिकत्वादिति शिथः एवमिति। ननु प्रमाणमिति ज्ञानातीति प्रमाता प्रमावविषयः प्रमेयः प्रमाता च प्रमेयं च प्रमा-

टी०

१५

तु प्रमेये प्रमातृ प्रमेये आदि र्वेषां ता नि प्रमातृ प्रमेयादी निद्रष्टु विषयादी नि सर्वाणि कर्माणि नि उत कं विदेवेति प्रश्नार्थः । कार्योत्प
न्य विलंबरूपो लक्षणा किं निदेव करणमित्युक्तं नयति । उच्यतेति । कर्मव्याप्तस्यैव करणत्वात् इन्द्रियार्थ सन्निकर्षस्यैव प्रमाव्याप्त
त्वात् स एव करणं न प्रमात्रादीत्यर्थः । यद्यपि इन्द्रियसंयोगस्य प्रमाण्यमुपपादयतः इन्द्रियप्रमाण्यमंगीकुर्वतः विधेनोऽप्यन्यासः
तथापि व्यापारस्य प्रामाण्यव्यापारिणापि प्रमाण्यमक्षतमित्यभिप्रायेणो निधेयं । यद्वा इन्द्रियसंयोगादिनेव करणमित्यस्यायमर्थः इ
न्द्रियसंयोगस्यादिरिति इन्द्रियसंयोगादिः इन्द्रियमित्यर्थः न चेन्द्रियसंयोगो दोषस्य विलंबेन प्रमात्यतेः इन्द्रियसन्निकर्षाल्लक्ष्यदर्शक
मयविरोधः । तत्रापि इन्द्रियसंयोगादावित्यत्र इन्द्रियसंयोगस्यादिनिन्द्रियसंयोगस्यादिकेत्यत्याऽत्रैव लक्ष्यदर्शनात् । न च मळीत
नयने सत्यविलंबेन प्रमात्यते न भावात् । अन्यथाऽभावः इन्द्रियसंयोगवती इन्द्रियसंयोगपदापादनमाहस्ता इन्द्रियार्थ सन्निकर्षस्य
व्यापारविशिष्टेन्द्रियवर्तमाने विद्यमानेऽविलंबेन प्रमात्यते न क्षतत्वात् न च तमेव व्यापारमादाय विषयस्योप्यविलंबेन प्रमात्यादक
त्वात् तत्रातिव्याप्तिः प्रमाणलक्षणे च तत्रातिव्याप्तिरिति । साक्षात्कारीति प्रमाकरणं प्रत्यक्षमित्युक्तेऽनुमानादावतिव्याप्तिः तदर्थं
साक्षात्कारीति न च प्रमाणलक्षणावच्छेदकं । ननु किं साक्षात्कारित्यमित्याकोक्षायामाह साक्षात्कारिणीति । इन्द्रियादजनिष्ट
तीन्द्रियज्ञानस्याः कारणो च व्यापारः तज्जन्यस्तन्यजनकः । आत्मेति यद्यप्यात्मनो विभवेन मनसा संगतिस्तत्वेति तात्का

जात्यानि

[illegible]

त. भा.
१६

कल्पकस्य व्यक्तिविषयकत्वोचित्यात् बाधकाभावे संकोचस्याप्यायवाच्चेति जानिष्यते भावेन तत्संबंधमानमप्यावश्यकं स्यादिति
चित्रभासंत एव विशेषणं येषां निर्विकल्पकेन पुनर्विशेषणं विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन विशेष्यत्वं संधेन यथा दंडी कुंडली
निवेशिष्यवोधो ननु किं विशेषणं किं विशेष्यत्वं कथंचित् द्विशिष्टवोचसे वभासत। अथ यस्यावैशिष्ट्यं प्रवभाते यत्र वा वभासते
ते विशेषणविशेष्ये इति भासमानं वैशिष्ट्यप्रतियोगी च तदनुयोगि च विशेष्यत्वं तदुभयमनूपनीतमेवा वभासते भाववादिवादिशिष्ट
बोधे प्रवभासत इति चेत् तर्हि तन्निर्विकल्पके यभासतां सामग्राः स्तुल्यत्वाद्विशेषणविशेष्योत्सय न सामग्रावैशिष्ट्यभासने यत्
वत्तद्विशेषणं विशेष्यत्वं माननियुक्तात् संकोच बाधकाभावात् अथ निर्विकल्पके पियद्विशेषणं विशेष्यत्वं योर्भासने तदा स
विकल्पकनिर्विकल्पयोरेभेदः पूर्वबाधकमिति विशेषणं विशेष्यत्वं विशिष्टज्ञान एवा वभासनेन निर्विकल्पक इति चेत् तर्हि यदेवा
नुपपत्तिरूपबाधकात् सविकल्पक्ये वैशिष्ट्यमवभासतेन निर्विकल्पके संकोचस्य समानत्वात् निर्विकल्पके विशेषणमात्रमव
भासतेन पुनर्विशेष्यादिभेदानुपपत्तेः संकोचिकायावलीयस्त्वादिति अस्यापि बाधालोचनोऽप्यकाशप्रसंगादिति चेदत्र ब्रूमः यदा य
द्यप्यमिति जागृता य सविकल्पकं तदा तदनुबोधेन घटत्वज्ञाते निर्विकल्पकमावश्यकं विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वात् यदा
च घटत्वमिति जागृता य सविकल्पकः तदा विशेषणीभूतघटस्य निर्विकल्पकमावर्णीयणीयं यदा च घटघटत्वे इत्याद्यविकल्पः तदोभ

१६

यविषयकमिति निर्विकल्पकमेव संबंधस्तु संबन्धिस्तु संबन्धनिरूप्यत्वादभाववन्निरविकल्पकविषयः नवज्ञानिष्यते भावेन तत्संब
धो यत्र भासतामिति वाच्यं। दंडी कुंडलीति विशिष्टवोधातुं कुलदंडं कुंडलीभयगोचरसमहालवनेतदुभयवैशिष्ट्यान् वगाहनवत्। निर्विक
ल्पककल्पनात्। अत एव वैशिष्ट्यान् वगादिज्ञाननिर्विकल्पकमिति गंगेशोपि जगदादितामणो अस्ता वाऽनुभाविकविशेषणविशेष्य
भावभासाभासकः सविकल्पकनिर्विकल्पकयोरेभेदः। तदाप्यानुभाविकविशेषणविशेष्यभावभासाभासकः। वैशिष्ट्यान् वगादि
मक्षतमेवेत्यास्तामिति विस्तरणा कदापुनर्ज्ञानमिति। हानवत्पादानवत्पक्षान्वहानोपादानोपेक्षाः तेषां बुद्धयः हानोपादानोपेक्षा बुद्धयः
इह ते श्रयमाणं पदं प्रत्येकमभि संबध्यत इति न्यायेन हानबुद्धिरुपादानबुद्धिरुपेक्षा बुद्धिरित्यर्थः। सर्पादिके हेयं कुरु मर्त्यादिके उपादे
यलोपादि। कुरुपेक्षणीये इति बुद्धयो विशेषणत्वेन हानादिकमवगाहमानाः हानादिषु बुद्धयश्च यतो यदा ताः फलीभूतास्तदा सविक
ल्पकज्ञाननिर्विकल्पकज्ञानं कथामित्यर्थः। ननु निर्विकल्पकस्य सविकल्पकमवगतं व्यापारैः तस्य तद्व्यतिरेकः प्रत्यक्षेन कथं भा
वान्। निर्विकल्पकस्योपादानादिषु बुद्धौ हेतुव्याहकमाना भावादिति अरुचराद अवेक्षित्यावद्विति अत नाभावानि अत नादिका
निमध्यवर्तिनीत्यर्थः। सन्निकर्ष आदियेषां तानि संनिकर्षादी नितरुपासं विज्ञानवत्तु द्विगुणसन्निकर्षनिर्विकल्पकसविकल्पका
नुच्यते। यत्र यदवाच्छेत्तं यदवाच्छेत्तं ज्ञानयदवयुदवच्छिन्नं ज्ञानयतीति व्यापारलक्षणा नुवादेन सर्वमतयदि निर्विकल्पकवाच्यं
न हानादि साक्षात्वादिनादीनां अप्रमाणिकार्यकानां भावकल्पनमरुचितं दासन्निकर्षादीनि। तज्जल्पनं कथं न ज्ञानयति

न. टी.
१७

कथं वा गोशब्दं पुनर्नश्यति न चेत्यापापुण्येन तनेन कथाः अन्यथा कदाचिच्छाः करणमिति नाचक्ष्यदित्यत्राभिर्वदन्तदा सन्निकर्षोदीनीति
आह नणमस्माकं मपि दुस्तरं नरेदकल्यादिप्रामाण्यप्रमाणालक्षणाव्याख्याननेव गच्छितमित्यस्वसनः कश्चिदिदं तनेन ध्वनितमिति ध्येयं
साक्षात्कारिणीभूताः सन्निकर्षोपदन्तत्र चक्षुषामनसा च यदाद्वयग्रहणं तदा संयोगः सन्निकर्षोद्वाराह। अत्र यदा चक्षुषेऽनभ्यएव संयोगः
एव तनेन यदा घ्राणेन तु चक्षुषा विगंधा गृह्यते तस्य न शर्करादि रसो गृह्यते चक्षुषा काभित्यादिरूपं गृह्यते मनसा च स्वरवादि कंगृह्यते च वा
पुष्पादिस्य शो गृह्यते द्रव्यं गृह्यते प्राप्तिश्चान्वक्तुं क्षमं नोभिः तदा संयुक्तसमवायः सन्निकर्षोद्वाराह। यदा चक्षुषादिना घटगत्स्वपादिति
ननु घटादियहो घटोदियसंयोगादिः कान्तां स एवाश्रयसंयोगेन रूपोदिसाक्षात्कारे करणमस्ति कृत्वा तस्य संयुक्तसमवायसंयोगेन वादिति
नेत्त। अश्रयसंयोगादि समवेताश्रयसंयोगः यत्किंचिदाश्रयसंयोगो वा आद्ये विपरीतवर्तिक्षोमपरिधानन्यायेन संयुक्तसमवायः
कारणमेव अतः कं भवति संयुक्तसमवायसंयोगात्ताभावादीनां ग्रहणप्रसंगान् किंच। रूपोदिसंयुक्तसमवायः। इदं द्रियजन्यज्ञानविषयचातुघटव
दित्यनुमानेन रूपोदिसंबंधः सिध्येत संयुक्तसमवाय एव स्यादित्यलमिति प्रसंगेन। एवं यदा चक्षुः संयुक्तसमवेतवादिग्रहणसं
युक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षोद्वाराह। एवं यदा श्रोत्रे द्रियेणाश्रयतसमवेतकं कानादिशब्दो गृह्यते गाने समवेतं गच्छेत्तदा
समवेतसमवायः सन्निकर्षः। एवं यदा चक्षुः वद्वत्तले घटाभावो गृह्यते इह भूतले घटाभाव इति तदा संयुक्तविशेषणविशेषभावः
वः सन्निकर्षः। एवं घटस्वरूपे घटाभावो गृह्यते तदा संयुक्तसमवेतविशेषणविशेषभावः। एवं रूपसमवेतवैरूप्ये घटाभावो गृह्यते तदा

१७

दा संयुक्तसमवेतविशेषणविशेषभावः यदा शब्दे घटाभावो गृह्यते तदा समवेतविशेषणविशेषभावः। एवं यदा शब्दे घटाभावग्रहः त
दा समवेतसमवेतविशेषणविशेषभावः। एवं घटाभावे यदा घटाभावो गृह्यते तदा चक्षुः संयुक्तेन विशेषणविशेषणवि
शेषभाव इत्याह। कतमास्ति विस्तरेण। नन्विति। निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं भवतु प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यन्वयः निर्विकल्पकस्य प्राभाणे हे
तुमाह। पनमार्थत इति पनमः प्रवाधितः अर्थो यस्येति पनमार्थः तस्य भावः पनमार्थभावः प्रधानेति निर्देशान्न तस्मात्परमार्थतः प्रवा
धितार्थकत्वात् निर्विकल्पकं प्रमाणमित्यर्थः। प्रवाधितार्थकत्वे हेतुमाह। स्वलक्षणाविषयमिति स्वलक्षणां शुद्धवस्तुव्यतिरिक्त्यावत्।
तद्वाचनं वादवाधितार्थानुभवमित्यर्थः। नन्वेवं सति निर्विकल्पकस्याप्यवाधितविषयत्वेन किमिति न प्रामाण्यं। अत आह सविकल्पकं वि
ति। एवं च लक्षिण्ये सविकल्पकं कथं प्रत्यक्षं न कथं चिदित्यर्थः तत्र हेतुमाह सामान्यविषयकत्वमिति एवं सविकल्पकं तत्प्रत्यक्षप्रमा
णां सामान्यविषयत्वात् लक्षणावदित्यर्थः। स्वरूपासिद्धिमुद्धनति। अनुगतेति। अनुगतश्चासौ आकाशश्च प्रनुगताकारः अनुग
ताकारेण अवगाहते तदनुगताकारावगाहितस्य भावस्तत्र तस्मादित्यर्थः प्रनुगतः अविलक्षणा विलक्षणे पुषि दे पुगो नित्यवमा
का नो यो यमा कारः यवदानः तदवगाहि वा तत्समर्पकत्वादित्यर्थः यथाशब्दे पदार्थतावच्छेदकं। प्रत्यक्षप्रमाणमिति भावः।
प्रत्यक्षत्वप्रयोजकतामाह। अर्थजस्येति विषयत्वेन विषयजन्यमेव प्रत्यक्षमित्यर्थः। ननु सविकल्पकस्य सामान्यविषयकत्वम
भावश्यकतेवेति व्याक्तिन्न चानुप्रत्यक्षप्रमाणमक्षतमेवेति चेन्न यदंशः। अर्थजतां द्वैतयत्वावच्छेदेनापि प्रामाण्यामीकारेण क्षेप

तर्क०
१८

अस्तु तर्हि सामान्यमर्थः तया स्वाद्येदेन कारणं भवतु। तदवच्छेदेनापि प्रमाणमिति सिद्धं सविकल्पकस्य प्रामाण्यमिति आह। प्रथमस्य
ति। प्रथमसामान्यमपि सक्तिरस्या नूतनत आह। तन्विति। अस्तु तु कश्चिदित्यन्वयः। तु च मन्तं ता संज्ञां। तत्रोपपादकमात्रप्रामितिप्रमाणे
न प्रमाणाभावरूपे यो निरस्तो विधिभावो सद्भावो यस्य तित तथा तस्येति प्रमाणाभावान्न तदस्तीत्यर्थः। तर्ह्यनुगतबुद्ध्याद्वा अनुगत
ज्ञानपानियम्यन्न नियमाव अनुगतबुद्धौ सामान्यसिद्धादित्यत आह। अन्यति अन्यत्वात् तत्रैव सामान्यमित्यर्थः। घटभेदाभावेन
कृते न घटत्वोपपत्तिरप्यत्रावति निरुद्धत्वं कल्पनमप्रमाणिकमित्यर्थः। मेवमिति। तातिसाधनमग्रतस्त्वरूपणावसेन नयेत
॥ इति कश्चिदवच्छेदकश्च निरुद्धत्वं कल्पनमप्रमाणिकमित्यर्थः। ॥ श्रीः ॥ श्रीगामार्पणमस्तु ॥ ॥ लिंगतिलिंगपुनर्मण्यतः वभास्य
तेनेनेतिलिंगपुनर्मण्यतः लिंगज्ञानेन एव च यमि चान्नज्ञाने विनोधिप्रकाशे साहचर्यवगाहव्याप्तिः। ज्ञानमित्यर्थः। न च तस्य तृतीयं
ज्ञानपुनर्मण्यतः इत्यपि मग्नं विनोधिः। तत्र तृतीयत्वे तात्पर्यात् अन्यथा यत्राप्तवो व्याहृतावहि व्याप्यधूमवानयमिति पुनर्मण्यतः स्त
त्रा संभवापत्तस्तु निव्याप्तीति यद्यपि लिंगत्वं केवलान्वयितथापि यद्यनव्याप्तं तत्तस्य लिंगमिति लिंगपदप्रवृत्तिनिमित्ततदर्थग
मकं लिंगमित्युक्ते च क्षयति व्याप्तिः। अतः व्याप्तिरुक्तपदं तु ज्ञानपुनर्तेन ना संभवः स्यात् व्याप्तिज्ञानसहकृतं यत्ज्ञानं साध्यागम
कृतं तत्र ज्ञानविशेषालिंगमित्यर्थः। एवं यद्यनसह व्याप्तिमवतल्लिंगमिति फलितार्थः। साहचर्येति साहचर्यं व्याप्तिरिक्तं केच
तपत्साहचर्येति व्याप्तिः। तदर्थं नियमेति नियमानाम् अविचारः। तथा च सहवात्समवहितोऽविचारो व्याप्तिरित्यर्थः।

१८

भयो दर्शनेनेति यद्यपि भयसादर्शनं व्याप्तिग्राहकं घटद्वयशिवीवयोः। तत्र अहो न स्यात्तु नापि भयः। सत्कले पुनर्गंगगतमित्यत्र यो नपि व्या
प्ततापि भयो सिद्दर्शनानि यमि वा न सन्तो स रुत्सहचारेणा व्याप्तिग्रहणात्। तथापि भयो सिद्दर्शनं निव्यामि च निते प्रायो न संभवतीति यमि चान्न
भावानुकूलसहायोपस्थापनार्थं तदिति ध्येयं। उपाध्यभावेति मतविशेषो दवोध्यः। अनुमितिकरणं वलिंगे वा न्यदे पन्यदे तत्र कृत्वा न न्य
द्यो न। कान्तावमोपचारिकं नाम जन्ये कुशनामवता नानुपलब्ध इति। अन्येता सति गगनकुसुमादादावित्यर्थः। निष्पत्तेः अनुमितिमात्रावस्थे
विषयः। ताः नापने इति शेषस्तन प्रत्यक्षपरिकलितमतं गजादौ अनुमानप्रवृत्तिरकलंकितेति वभावः। हेतुस्त्रेधा। अन्वयव्यतिरेकी केवल
व्यतिरेकी केवलान्वयी चेति यस्य हेतोर्बन्धसहचारज्ञानेन व्यतिरेकसहचान्नज्ञानतव व्याप्तिः। गद्यते सो न्वयव्यतिरेकी यस्य केवलं व्यतिरेक
सहचान्नज्ञानव्याप्तिः। गद्यते संकेवलव्यतिरेकी। यस्य केवलान्वयसहचारव्याप्तिर्गद्यते संकेवलान्वयीति तत्र धर्मादिने वाद्याहं दुमाह। स
चान्वयव्यतिरेकीति द्वितीयमिति जीषच्छरीरमिति जीवश्च तच्छरीरं च जीवच्छरीरं प्राणधाराशरीरमिति त्रयार्थः। सात्मकं भोगजनकमनः सौयोग
यः न्वयितृशकः। अत्ये सति स पक्षतद्वत्त्वे ता साधनपाने कां न्यतां यः प्रतियोग्यप्रसिद्धो न दभावस्य सततां अप्रसिद्धतया व्यतिरेकस
हचारग्रहणमेवा लब्धरूपकृतसमा अनुमितिचेन कृत्वा च कश्चादि पुनस्तान्ना सात्मकं प्रसिद्धावपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिक

त.का
१७

करणेन साध्यसिद्धरभावात्। रूढद्वयोर्वहचग्रहणदृश्यामिनुमानप्रवृत्तेन वा। साधारण्यं अनुकूलतर्कावतारतशायां न स्यादोषत्वा
दिति॥ ॥ केवलान्वयितं निरूपयति॥ ॥ विशेषाभिधेयद्वयं। अत्राभिधेयत्वं किंचिन्निश्चयताभावप्रतियोगित्वेन कारसंशय
यत्रासि साध्यायत्वापक्षतां बोध्या। प्रमेयत्वादिति। यद्यपि विषयत्वमात्रे प्रमेयत्ववान् कचिद्वाभिधेयित्वं तथापि यद्विधर्मग्रह
विना यत्र व्याप्तिगृहीतुं न शक्यते तद्वर्मापस्थापकपदं तत्र सार्थकं एवं च प्रमेयत्वरूपविशिष्टोपाधिरूपहेतोः प्रपदपरित्यागतद्वयत्वा
यत्तावच्छेदकं स्फूर्तो व्याप्तिग्रहविलंबे व्याप्तिग्रहोपायिकं पदं सार्थकं तदुपादानं तद्वृत्तिव्याप्यतावच्छेदकधर्मस्फूर्तो व्याप्तिग्रहसम्भूतस
मयीको भवेद्देवाते एवोपसिद्धिदानकं च। मिचानवानकपदं सार्थकं सत्यामपसिद्धोसति च। मिचानाज्ञाने च। च। मिचानाज्ञानाभावा
त्तावमवह तु मिष्टव्याप्यतावच्छेदकधर्मस्फूर्तविषयव्याप्तिग्रहोपायिकत्वात्। सार्थकं अन्त्यथाव्यभिचारवाचकमेव पदं सार्थकं। मित्य
ग्रहं असिद्धिदानकं प्रसंगग्रहद्वयव्याप्तिः स्वरूपासिद्धिवारयत्। रूपादिषु पंचसु मध्यम्ये तत्पदं व्यर्थं स्यान्नानवस्थादुःस्थितनि
र्विकल्पकसाधकविशिष्टज्ञानत्वादिति हेतोः। विशिष्टपदं वैयर्थ्यमपिन च मेयत्वमेव न च मेयत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकमादाय भवतु
व्याप्तिग्रहोलाघवादिति वाच्यं। प्रमेयत्वे हेतोः मेयत्वतायाः अभावात् अतएव अत्राभावे तवैयर्थ्यमवशिष्टाभाववृत्तिव्याप्यता
वच्छेदकस्य विशिष्टाभावे प्रवृत्तः यथा तावच्छेदकवच्छेदप्रभवधर्मवान् च दहनवच्छेदकवच्छेदनाभावात् अत्र दहनाभाववच्छेदकवच्छेदनाभाव

छिन्नप्रतियोगिकाभावतंत्रनविशिष्टचंदनखंडवज्रदहवावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेद्विवृत्तितः व्याप्यतावच्छेदकधर्मस्फुरणाय
चंदनादिपदसार्थकं अतिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरूपेण व्याप्तिज्ञाननाध्यक्षेण। सत्यतिप्रसंगेयमिवावज्ञानादिवचनप्रकृतेरिति मर्थः
व्याप्यतावच्छेदकग्रहाग्रहइतिसहस्रेणैवंध्येयान्वन्तुमितिकारणज्ञानोपायिकपदहेतोः सार्थकं तथाहि ग्रहोपायिकमेव व्याप्तननुमि
त्यपक्षया गुरुत्वादिति चेन्न अनुमितिकारणज्ञानोपायिकचेनपदसार्थकताउतानुमिति विशेषजनकचेनतत्राद्यलाघवमप्येवमव
मित्यास्तामतिविस्तरणापंचरूपपन्नान्वयव्यतिरेकिहेतुनिरूपणकेवलान्वयित्वव्याप्यरूपाणीत्याह। केवलान्वयीति। अनुमि
तिप्रतिबंधकविपक्षवृत्तिवृत्तानविधूननद्वाराहिविपक्षाख्यावृत्तिनत्वयव्यतिरेकिणि केवलान्वयितुनिर्वर्त्यस्येवाभावात्तानेव
काकांक्षाकृच्छलेतुषाभावात्। अवहननाकांक्षावदिभावः केवलव्यतिरेकीति। अन्ययव्याप्तिलाभायेव सर्वत्रपक्षोद्गावनं केवलव्य
तिरेकिणितुल्यान्वयव्याप्तिज्ञानस्याभावात्। नसपक्षसर्वरूपमपक्ष्यतइतिभावः यद्यपिपक्षत्रसपक्षवैविपक्षवैकेवलान्वयितया
चितत्रपक्षसपक्षविपक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तान्याह। सद्विग्रहेति अत्रपदप्रवृत्तिनिमित्तोद्गावनान्नपदवैयर्थ्यकेति ध्येयान्तो नपद
यभासाः। हेतुवदभासमानाः हेतुलक्षणाद्विज्ञाताभावः। गगनानविन्दमितिकार्यकारणसंबंधेनानविन्दवत्त्वस्यपक्षतावच्छेद
काभावात्तैराश्रयासिद्धिनिमित्तभावः शब्दइतिवाक्ष्यवंधिषयतयावक्ष्यजन्यज्ञानजनकत्वात्तेननाकांशोपमिवावः। यद्यवादा
यमिवाववाववाववायजातिमत्वेसतीतिबाध्या। अतएव न घटोदोयमिवावः॥ यत्सादिति घटदृष्टतेपदिघटतइतिव्यत्ययः॥

टी०
२१

क्याथे ज्ञानमवेपितस्य भ्रमवान्नादशवाक्यार्थज्ञानसवेपितज्ञानस्य भ्रमरूपस्योपादयितुं शक्यवादिति॥ आसंलक्षयति। यथार्थस्य
नियथावद्गृहीतेऽर्थः यथार्थः तस्योपदेष्टव्यः। कारणतादेः स्वरूपयोग्यतास्वाफुलोपाधानलक्षणावातस्य स्वरूपयोग्यताप्रमाणाभावे
लक्षिते फलोपदेष्टप्रमाणस्वरूपशब्दादु। आकांक्षेति। शक्तिमत्पदपदानां समूहावाक्यमित्युक्ते गौरवः। पुरुषास्तुतिपदकदेवेति
वाप्तिः। तदर्थं आकांक्षेति। आकांक्षाचकर्मवकरणोदिवोधकविभक्तिशालित्वं। अपचिशशब्दादविभक्तिशालित्वाभावे विभक्तिप्रतिरु
पकशब्दशालित्वमस्यैव एवं चकर्मवकरणोपस्थापकशब्दशालिपदकदेवावाक्यमित्युक्ते वद्विना सिंचेदित्यादिपदवदेति व्याप्तिः। इत्थं तदर्थं
योग्यतेति। पदार्थसंसर्गयोग्यतातत्रासिक्तयोर्वाध्याकार्यकारणभावस्वरूपपदार्थसंसर्गस्वबाधात्। न योग्यता आकांक्षायोग्यताव
तापदानां समूहोवाक्यमिति गिरिर्भक्तमग्रिमा। नित्यादिव्यवहितो न्वयिनिवाक्यप्रहरप्रहरनञ्चापितानि ज्योतिषोमेत्यादिपदकदं
वक्तुं फलोपधानाभावादित्याप्तिः। तदर्थं सनिधीति। सन्निधिर्नन्वयविनोधि व्यवधानाभावः। सत्तनोसयत्रापीति न तत्रातिव्याप्तिरि
ति भावः। ज्ञानसामान्यसामग्रीरचित्तमयेवंलक्षणां विधिशब्दज्ञाने अवश्यावाक्यार्थबोधादंततो वक्तुं रेवतादगबोधादयादिति। अत्र
वाक्यमिति वाक्यपदेन ज्ञानं ग्राह्यं एवं च पदज्ञानं कर्तव्यं पदार्थस्मृतिरवांतरव्यापारः। वाक्यार्थबोधः फलं। यदचेति यद्यप्येतदववर्णपदे
अव्याप्तमतिव्याप्तचरुद्धधर्मेत्यादौ तथापि वर्णतद्वति वर्णः। पदार्थः सत्तसम्यक्कदोषाभावे सति उच्यते स्मर्यते येन यस्मिन्नादौ पदार्थ
स्मरणं जायते तत्पदशक्तिमदित्यर्थः। अयं भावः श्रोत्रेण पदस्य संबंधितावेकैकस्वरूपवत्तया ज्ञानेन व्याध्यादिविरसमयोक्तिरसंस्का

२१

कृष्ण

नादिदोषाभावेऽपरस्परार्थनस्य पदार्थस्मरणमनुभवसाक्षिकं अंकुशदर्शनेकरिस्मरणवदिति पदार्थस्मरणं वदिति तीति। वाक्यार्थज्ञा
नानुसूलपदार्थस्मरणजनकी भूतशक्तिमत्कारकानुभवविशेष्यपदमिति। समुद्रश्चेति। एकैच ज्ञानं च एकं प्रसाधानां यथासंवेपुदेने पु
रुषो एको देव इत्यादि कज्ञाने असाधारण्यं च असाधारणधर्मे प्रकारके च शक्तिमत्प्रकाशकज्ञानविषयी भवदवपदेन यवद्वयतइति
भावः। ननु पदज्ञानं कर्णोत्तरेव संभवति तत्र भवश्रोत्रेण स्यादेवं तस्मात्पदज्ञाने जननीये श्रोत्रेण यदा नेफ सन्ति रुष्टेदातेन मकारः यदा म
कारस्तदा ननेफ इति कथं रामपदज्ञाने स्यात् इत्यत आह। एवं वेति। श्रोत्रेण पदप्रतीतिर्जन्यतइत्यर्थः। न्वयः। एकवर्णपदांशोऽष्टापत्तिवित्प
तउक्तं सदसदने कवर्णावगाहिनीति। अनेकवर्णपदसाक्षात्कारोपि श्रोत्रेण जन्यतइत्यर्थः। ननु यदा नेफा संवदं श्रोत्रं तद्विदनामपदमित्य
त आह। अत्यवर्णसंबंधेन श्रोत्रविशेषणं। तत्र श्रोत्रवर्णसंबंधकात् एव श्रोत्रेण पदज्ञानं जन्यते न च अवर्णसंबंधकात् एवेति भावः। ननु क
थस्याधारचनसंकुलकार्यहेतुत्वात्। पूर्वपूर्ववर्णाज्ञानाजनकी भूततत्तद्वर्णसंबंधकात्तेषां काळविशेषाणां प्रागव्यावतद्वर्णावच्छिन्नकाळा
नामधिकरणेन तद्वर्णात्प्राप्तजनकत्वेपि श्रोत्रस्यांतवर्णसंबंधकाले तेषां काळविशेषाणां गलितोपाधितया तद्रूपकानां ताभावे कथं प
दज्ञानमित्यत आह। एकदवतिततश्च पदज्ञानप्रागव्यावतद्वर्णावच्छिन्नकाळस्तत्र हेतुरिति भावः। नन्वेव वर्णश्रोत्रसंयोगात्
ल्लेखवर्णः विशेषः सहसन्निकर्षास्तीति चेदेदियसंयोगधृत्पटाविति समूहलवनानुपपत्तिवदने कवर्णज्ञानानुपपत्तिः स्यात् इत्या
शक्या यद्यपि पूर्वपूर्ववर्णां नैलौकिकः सन्निकर्षास्तीत्यपि पूर्ववर्णांशसंस्काररूपाः लौकिकप्रत्यासत्तिरस्तीत्याह पूर्वपूर्ववर्णां

त. टी.
२३

नृभवजनितसंस्कारसहकृतेनेति। ननु जन्यसाक्षात्वावच्छिन्नप्रतिविशेषादियसन्निकर्षेन हेतुबन्धनविशेषोऽपि लौकिके सन्निकर्षेन गोन
वा। प्रतने एव न भवतीति। अतएव न भवतीति चेदरेवं सोऽवत्सोऽहमिनी देत्यादिसाक्षात्कारा। ननु पूर्ववर्णादेर्यदि नानुभवः कुतस्तर्हि संस्का
रः कुतस्तर्हि वतस्य प्रत्यासत्तिः कुतस्तर्हि मावपदज्ञानमित्यत उक्तं पूर्ववर्णाननुभूयति। ननु पूर्ववर्णाशेऽसंभवति लौकिकः सन्निकर्षः नालौकि
कः। संस्काररूपप्रत्यासत्तिस्वीकार इत्यत उक्तं वर्णानां कसवतो माश्रुतरविनाशिते कदा न कवर्णानुभवा संभवादिति ततश्च लौकिका
संभवेऽलौकिकमपि स्वीकरणीयं। भगवत्या अनुपपत्तर्वहीयस्वादिति भावः। तन्वत्त्ववर्णनलौकिकः सन्निकर्षः यत्पूर्ववर्णानास्ति सामवायप्रत्ये
कतएवति चेत्। अनन्यगत्या विषया सत्यां तावच्छिन्नसमवायस्यैव प्रत्यासत्तिवान्। अन्यथा सर्ववर्णाग्रहाननवन्तसाक्षात्कारापत्तेः नच विशेषा
भेदाभावात्तत्साक्षात्कारः। अतीतपूर्वपूर्ववर्णावसने तर्हि तज्ज्ञानतस्यात्। विषयाभावात्तलौकिके विषयः कारणमिति यदि तर्हि अननुभूतए
ववर्णस्याप्यतत्त्ववर्णसन्निकर्षेऽलौकिकः साक्षात्कारः स्यात्। समवायिरूपप्रत्यासत्तिश्चित्तवान् न हि समवायरूपलौकिकप्रत्यासत्तिरलो
किकसाक्षात्काराजननाही। कारणतावच्छिन्नधर्मावच्छिन्नस्यात्। अथ तत्राननुभूतपूर्ववर्णानलौकिकसाक्षात्कारोऽप्याद्यः। अननुभूतए
ववर्णस्याप्यतत्त्ववर्णसन्निकर्षेऽलौकिकः साक्षात्कारः स्यात्। समवायिरूपप्रत्यासत्तिरिति तद्विषयः यद्विषयः पृथक् पृथक् नानास्तीत्यलो
किकेऽप्येव चेत। समवायजन्यवत्त्ववर्तमानावर्तमानवर्णावच्छिन्नननुभूतमवज्ञानलौकिकताप्रयोजकविषयजन्यमवनलौकिकेऽपि सन्निक
र्षजन्यगोनवाह्या न्याश्रयाच्च। अतो नानातीतवर्णाशेऽसमवायजन्यतया लौकिकतापादनमपीति चेत्तत्त्ववर्णसमवायरूपप्रत्यासत्त्याभाविष्येदियः २२

यस्य निर्विकल्पकसतितस्मिन्नलौकिके फलविकल्पतापत्तेः। अथ निर्विकल्पकमात्रं लौकिकमात्रकं जनयति। सविकल्पकमात्रानुत्पत्तिस्तु विशेष
षण्ज्ञानाभावादि ति चेदस्त्वतद्यथा। तथापदज्ञानवर्तमानावर्तमानवर्णविशेषकसत्त्वतत्त्वद्विद्वर्णवृत्तिनानाजातिप्रकारकशब्दमात्रप्रकारकं च
नाद्यः प्रकाशमत्तनानाजातीनां ज्ञानानि निःप्रकारकसमस्तलंबनं वा। नाद्यः नानाजातिज्ञानानां क्षणिकानामेककाभावेन तावज्जातिप्रकार
कसाक्षात्कारानुपपत्तेः नात्यः नृसिंहोच्चारितनामपदे यथोक्तानवन्तरे फोगहीतः तथा वृद्धोच्चारितनामपदे तदेकस्यातिमं जलं वादिति। अनु
भवानुनेधेन शब्दमात्रप्रकारकानावर्णविशेषकसाक्षात्कारस्यैव कुमशस्येत्वात्। एवंच प्रकारं भूतनानाजातिज्ञानार्थसंस्कारः प्रत्यास
त्तिनयावपदेति पूर्ववर्णाशेऽस एव प्रत्यासत्तिनिमित्तं तर्हि तत्राप्येव वर्णसंबंधकालपूर्ववर्णवृत्तिजातीनां समेयेवंतसमवायादेव भानमस्ति ति
चेत्। तर्हि व्यक्त्यसंबंधसमवेतसमवायनजातिभानघटाभावेपि संयुक्तसमवायनघटवृत्तिप्रतीत्यापत्तेः। यदि च घटाभावे संयुक्तमेव नास्तीति सं
युक्ते समवायान् घटवृत्तिप्रतीतिः तर्हि पूर्ववर्णाभावे समवेतस्याभावान्नानाजातिप्रतीतिरस्यात्। अथ घटाभावे संयुक्तसमवायनकिंच घटवृत्ति
नमापाद्य घटवृत्तिनिर्विकल्पकं भविकल्पकं वा। नाद्यः। विषयाभावात्। नात्यः विशेषणज्ञानाभावात्तदुक्तकमिति चेन्न विषयस्य घटवृत्तिसं
वात्। स्यादेव तदिति सिद्धा संस्काररूपा लौकिकप्रत्यासत्तिर्विशेषणाज्ञानानुनेधेन सेवपूर्ववर्णाशेऽप्रत्यासत्तिरिति विनित्यति फलमिति
ननु अन्यवर्णादियसन्निकर्षेण यदि नानावर्णविशेषकज्ञानस्यावतदा घटादिविशेषकमपि ज्ञानं तदकिं न स्यात्तत्त्वत आह। सहकारिसा
मर्थ्यादिति एवं च घटादौ न सहकार्यस्तीति तज्ज्ञानं तत्रोपपत्तिभावः। एवं विधनापदस्य आश्रयज्ञानं भवदपि यदियं यद्वशादिति ना

[illegible]

कदाभावाच्चेतिविशेषणविशेष्यभावोतसंबंधः। संबंधमिन्नवान्नसंबंधवत्। ननुविशेषणचविशेष्यवेबद्धपाधिविशेषोऽवेतांकृतदासंबंधमि
न्नभावाहेतुः। कथंवातेतसंबंधज्ञाभावानुमानमित्यरुचेराहाउभयाग्नितज्ञाभावादिति। ननुभयचकलभयत्रवेतएवेतिस्वरूपासिद्धिरित्यरु
चरुक्तं। एकज्ञाभावादित्यभिप्रेत्याह। नचति। तथाहीति। दंडीतिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधदंडेपदं द्विशेषणचमवभासतेतत्किंजातिर्विउपाधि
वीनाद्यः जातेरपि विशेषणचनानवस्थानात्। आसमानवैशिष्ट्याप्रतियोगिवाक्यपाधेर्धत्तकज्ञानादेर्ज्ञानाभावेतस्यविशिष्टज्ञानेऽज्ञानाभा
वान्। अन्यथादंडादावाकाशसंयोगिज्ञाभावादेनपिभानप्रसंगइति। विशेषणचंजात्यपाधिसाधारणदुर्वचमेव्याह। नहीति। स्वरूपरूपवे
उपपादकमाह। प्रभावस्थितिइदंरूपलक्षणंजात्यादेरपिविशेषणचोन्नतजातिरूपंविशेषणमित्यर्थः। तर्हिउपाधिविशेषणविविशेषणोभवि
द्यतीत्याह। ननुभावेइति। परंपनासंबंधाजातिरेवोपाधित्यभावात्जात्यादौजातित्वेनसंज्ञातमेवोपाधित्वेनसिद्धिभावः। तस्मादिदंस्व
नउपरक्तस्वोपरक्तस्वविशिष्टमितियाचत्। स्वापरक्तमितिवुद्धिः स्वापरक्तबुद्धिः तज्जनकंविशेष्यमिन्नयत्त्वरूपतद्विशेषणचंवेस्वरूपमय
विशेषणचमित्यर्थः उक्तंन्यायंवाच्यवापकभावादावजिदिशति। एवमिति। स्वति। स्वेनप्रतिबद्धस्वव्याप्यमितियाचत्। तादृशबुद्धिजनकस्वरू
पंवाच्यचंननुपृथगित्यर्थः। ननुवापकचंकारणचंवापाधिजातिर्वा। भवित्यतीत्याशक्याह। प्रभावस्थापीति। नत्वभावादावपितस्वरूपमि
न्नमेवास्त्वित्यत आह। नहीति। जातिर्हितचवधितानुपाधिस्तत्त्वत्वेननखंतितएवेत्यर्थः। ननुमयच्चादिघटस्वरूपमिन्नमेव। तद्व्याघ

न. का.
२५

युक्तानां सिद्धं तथाऽभावादिपि अक्षतमेव तत्त्वमित्युच्यते। अभावादिस्वरूपमिदं न विशेषणवादिन च घटकाप्रतीतो विशिष्टज्ञानेन वि-
शेषणवादेर्भावेन स्यादिति वाच्यं। अभाववादिन तु विशेषणवित्तिवेद्यमित्यप्रकारे स्वज्ञानाकाक्षणेन विशेषणवादेर्भावात्। इ-
त्युच्यते नाह। उभयाश्रित इति नुरुपादिसंयुक्तसमवायादिः। सन्निकर्षः सवपदार्थोत्तरं अपितु संयोगः समवायश्चात्र न संयोगः।
रूपतातस्याद्वयत्वात्। न समवायः। चक्षुष्यभावादित्यभयाश्रितत्वाभावेऽपि संबंधमित्युच्यते नाह। नायक इति भावेति यापि सं-
बंधकार्य इति भावः। वस्तुतः संयोगसमवायप्रतिबन्धिरूपस्या एकत्वं वा संबंधं च न प्रयोजकं। किंतु बुद्धि विशेषजनकत्वं। तत्रावाक्ष्यते
विति भावः। अतिप्रसंगं परमतेषां पादयति अतींद्रियपरमाण्वस्य भावपि हतत्वात्। कथं ननु पल्लवः। कथं ननु तदा हवभावः स्यादिति
तस्याद्वयार्थसंस्वरूपसंबंधविशेष आचक्ष्यक इति भावः॥७॥ श्रीः॥७॥ प्रामाण्यलक्षिततद्दृष्टी। भूतप्रमास्यस्वतस्त्वहृषणा। तत्र पर-
तस्य पितृपणागणसंतमसां नतया प्रमाचस्पवदुर्बोधत्वात् प्रामाण्यमपि दुर्बोधमिति प्रमाचपतौ ग्राह्यमिति साधयितुं मतभेदमुपन्यस्यति।
जगदिज्ञान इति। येनेवति। एवकारो वाच्य इत्यर्थः। तेन प्रमयमिति ज्ञानग्राहकानेत्यायकाभिमतानुमानेन च ग्राह्यतया न सिद्धसाधनं
निषेधसाधनेनैव्यायके स्यादित्युक्तं। अत्राप्रामाण्यविरोधिप्रकारकत्वेन ग्राहकं विशेषणीयातेना प्रामाण्यग्राहकप्रामाण्यभावग्रा-
हकज्ञानग्राहकसामग्रीत्वभावतः ज्ञानपदग्राह्यत्वेन च न बाध इति ध्येयं। न चिति। ज्ञानग्राहकज्ञानतालिङ्गकानुमित्यादिभिर्न समर्थ-
प्रवृत्तिलिङ्गकमनुमानमेव न ग्राहकमित्यर्थः। फलितार्थमाह। तेनेति। तत्र ज्ञानतालिङ्गत्वेन ग्राहकं विशेषणीया तथा च ज्ञानग्राहकज्ञान

२५

नतालिङ्गकानुमितिभिर्नानपक्षैर्विधेयस्त्वमित्यर्थः। न वेवं स्वतस्त्वं परं प्रत्यसिद्धं। ज्ञानताया अनङ्गीकारात्। कथं साध्यं स्यादिति वाच्यं। ध-
मा किमयं वदितुं ज्ञानं किं भवयतीति हि नोद्वेगं यायिकसाधारणो हेतुरिति सिद्धं। किंतु धर्मपदव्यवहृतीत्यत्र मात्रमेवावृत्ततापि स्या-
देवलिङ्गं साचपदार्थोत्तरं ज्ञानविषयतावेत्युच्यते। ननु प्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमानेन यदि न प्रामाण्यग्रहः। तदाऽनेकज्ञानग्राहकेण प्रामा-
ण्यग्रहत्वेन येन तस्य स्वतस्त्वं स्यादिति आह। ज्ञानं वेति। घटोयमिति ज्ञाने घटविषयक प्रवृत्तेः पूर्वमेव गृहीतं। अन्यथा प्रामाण्यप्रामाण्य-
संदेहोपनिष्यात्। न च परनेये धर्मज्ञानस्य संदेहाहेतुत्वात्। ज्ञानाज्ञानेपि प्रामाण्यसंदेहो भवेद्वेति वाच्यं। धर्मोद्वेगसन्निकर्षस्य पर-
मं महत्त्वं न स्वीकारादतींद्रियधर्मिणा तद्भावेन प्रत्यासत्तिरर्थमपि ज्ञानाज्ञानादरणाद्दृष्टव्यं ज्ञानस्यातींद्रियत्वादिति भावः। तस्मादिति
अर्थापत्त्या ज्ञानगतं प्रमाणं गृह्यत इत्युच्यते। अर्थस्यापत्तिरर्थोपत्तिरर्थोपपत्तिरर्थकल्पनेनेति यावत्। कथमकस्मान्न अर्थकल्पनेत्या-
शंकाया मर्थोपत्तिविशेषमाह। ज्ञानतान्यथानुपपत्तिप्रसृत्यति ज्ञानज्ञानो ज्ञेयनिष्ठा धर्मो ज्ञानतानामकाश्रितधर्मः। स च ज्ञानरूपं क-
नूपाविनाऽनुपपन्न इत्यनुपपत्तिज्ञानादर्थोत्तरकल्पनमित्यर्थः। परमतं हृषयति। न चिति। ज्ञानतानामकाश्रित्यदार्थविशेषः। स एव नो।
मनुपपत्तिप्रसृतार्थोपत्तिप्रामाण्यमावेदयतीत्याह। तदेवेनेति। ज्ञानविषयतति। सिद्धेनैवोपपत्तेना सिद्धकल्पनमिति भावः। ननु ज्ञा-
नविषयतयेव ज्ञानताकल्पिता। तथाहा घटोयमिति ज्ञानविषयता घट एवास्ति। न पट इत्यत्र किं नियामकं। किं घटज्ञानं घटज्ञानयो-
स्तादौ त्वत्तयोः कार्यकारणभावः अन्यद्वा। नात्यः। अनिर्वचनात्। नाद्यद्व्याह। घट इति। न द्वितीय इत्याह तदुक्तं। तस्मात्त्व

त. टी.
२६

तयमिति ज्ञानेन यत्र ज्ञातता जनिता तत्रैव ववा ज्ञानविषयतेति सिद्धिज्ञानयतेति भावः। इत्ययमिति मैवमिति इतरथेति। नन्वेवं घटः परमिन्न इति प्र
तीत्या भेदोपि न प्रसिध्येत। तत्रापि घटपटयोरिदं एव स्वभावः। येन घटः परमिन्न इति प्रतीतिः। अन्यथा घटभेदः परमिन्न इति अत्रापि स्वस्व
पणेव सास्ति। तथा न वस्तुनान्येवैव रुचेराह। अस्तु वा प्रामाण्यं किं ज्ञातता सामान्येन गृह्यते प्रमाहितज्ञाततया वा। नाद्यः भ्रमपि प्रामाण्य
यहापत्तेः। भ्रमस्तुलेपि ज्ञातं रजतस्तुल्यमिति प्रतीत्या ज्ञाततायाः सन्नात् अथ भ्रमस्तुले प्रामाण्यं भ्रमः किं वा धानवतारका के वा बाधावत
नका के वा पाद्यते। नाद्यः। इष्टवान् न द्वितीयः। बाधस्यैव प्रतिबंधकवादिति चेत्। ज्ञातता प्रतिज्ञानस्य ज्ञानचेतनजनकत्वं ननु प्रमा रूपज्ञान
चेता एवाह कायं तर्ह्यज्ञातता। स ज्ञतर्कः भूतं ज्ञानमक्षिपति। जनकता च छेदकी भूतज्ञानवधर्मपुरस्कारेणैवाऽक्षपात्तु प्रमाचेतनस्य व्या
पकात् नानवच्छेदकादिति न द्वितीयः। प्रमाहितज्ञातता विशेषस्य प्रथमं दुर्तिनीपचान्। स्तनिरूपचेवाऽप्रमाहितज्ञातता विशेषणान्। अत्र
प्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तिरित्याह। अत्रेति विवादो ध्यासितमिति। जलज्ञानं पक्षः। तस्य माया यथार्थमित्यर्थः। अभ्यासे शोपं वृजयता न शोः
सिद्धसाधनता शरयितुमर्कः। विवादो ध्यासितमिति। प्रामाण्यात् प्रामाण्यविषयीभवजन्तु ज्ञानं पक्ष इत्यर्थः। प्रवृत्तिहेतु चेतापि विशेषणान्
भागासिद्धिरिति ध्येया जलचप्रकारकभ्रमव्यभिचारधारणार्थं समर्थेति। पिपासाः कान्तिप्रवृत्तिर्न समर्थेति भावः। अत्र ज्ञातपदमा
ह्यं। तेन विषयका कृदो न व्यभिचार इति ध्येयं। ॥ ७॥ ॥ श्रीः ॥ इति तर्कभाषायां प्रमाणपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ७॥ ॥ श्रीः ॥
अक्रूरपणमस्तु। अनाचेति। अनात्मज्ञानात्मेत्येकेपि सामान्यपदेन सार्थकं तथापि स्वमतसामन्यसूचनाय यथा कविशेषाणि ॥ २६

शेषा इति न्यायिनवा सार्थकं। यदा कालेति व्याप्तिवारणाय तन्। एवं वा ननु ज्ञानव्यक्तिभावसंबंधेन यत्रास्ति स आत्मा। काले च सर्वोधारवेनात्म
वंसेते बंधविशेषणसंबंधे च विशेषस्तद्व्यंताभावासा मीधिकरण्यमेवा एवमेवापि सामान्यपदं इत्यं। बोद्धं निरस्यति। दहेति। वेदांतिम
न निरस्यति। प्रतिशरीरं भिन्नमिति। अणुराभेति मतं निरस्यति। विभुमिति। अतएव नित्यः। अत्र मानमाह। मानसज्ञाति प्रकर्तव्यपरिणामानु
मानं वशात् सा सिद्धिमुद्धर्तुमाह। बुद्ध्या यदिति। ग्राह्यत्वं केका कालो व्यभिचारः। अतुल्यं। इन्द्रियेति तावत्काले आत्मघटत्वा दोषाभिचारः। तस्य
निरास्य अतित्यवेति। यद्यतव बुद्ध्यादि प्रागभावो स्ति तदा भावचेन विशेषणीयां सचेति। विभुः स्तवहेतुः सर्वत्र कार्योपलभादिति नन्वत्र सर्व
त्र कार्योपलभः। अथ मद्गसाधनपदस्य कारणात्पन्त्यस्य मवदृष्टेनारं भोवाच्यः। मददृष्टं च न निराश्रयमिति तत्रापि मदात्मावाच्यः।
एवं शोकावनीतीरवर्तिनो मय्यादि काश्यवच्छेदेन संचतदावेभवमेवेति। चतत्रपदारंभकं तस्मादृष्टं किंतु कयस्तत्रास्तु मददृष्टादिति चेत् न
काश्यवच्छेदतविद्यमानस्य नममिष्यन् ध्यानसंज्ञातस्य ज्ञानकाया निलरसज्जका। तिकदृक् स्य मुनेरध्यानाद्यानं दस्य निराश्रयति। सिद्धमात्मनो
यममवमिति गहनं स्फुरित्वादि। आत्मस्यैव स्वरूपी मन्त्रोऽस्वरूपी नित्यवस्थानस्यात्तत्त्वगगनेत्यतारमं दाश्रय इति नित्यवस्थानस्यादिति
याच्यं। यएवतारशाकाश्रयः स एव मंदाश्रय इति ब्रूमः। नचात्मेत्यपि स एव स्वरूपी स एव दुर्गतिवाच्यः। तदनुसंधानापत्तेः। यथा कसोव क
रुदत्तस्य नयनावच्छेदेन वंदनसंबंधात् स्वरूपेन संबंधादुच्यं। एवमहं नयनावच्छेदेन स्वरूपी स एवाहं चरणवच्छेदेन दुःखी स दुःखसंधानव
न्नोपारितरस्वरूपदुःखानुसंधानापत्तेरिति भावः। भोगेति। भोगावच्छेदकं शरीरमित्यर्थः। नन्वेवं च ग्राहवर्तिता श्रित्य रुचेरित्याह। चेति

त-टी.
२७

शनीरसंयुक्तमिति - प्रतीद्विद्यमित्युक्ते कैरादावतिव्याप्तिप्रसंगः। तदर्थं ज्ञानकरणमित्यादिना च नक्तं इति द्रव्यसन्निकर्षः। तद्वि-
 र्णयशनीरसंयुक्तमिति शनीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमित्युक्ते दीपादावतिव्याप्तिवारणायार्थे। द्रव्यमितिसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीति द्रव्यमिति द्रव्यमि-
 त्युक्तं यद्यपि न कश्चिदोषः। इन्द्रियाश्रयत्वमपि शनीरलक्षणमित्यनेन धनितं ध्येयं। अतएव शनीरसंयुक्तं यद्यपि विवेकभागेन्द्रियाश्रय इति वर-
 दनाजोपनिषद्गादा इत्यपरं चतुरन्तरं श्रोत्रोद्देशाश्रय इति गंधेति। गंधसाक्षात्कारणं करणमतीति द्रव्यमिति द्रव्यं प्राणमित्यर्थः। कर्तृत्वव्या-
 पात्तत्वं च। अतीन्द्रियत्वं विषयतया साक्षात्कारात् ज्ञानकर्तृत्वं। अतो नात्मा ११ न्याश्रयात्माश्रयतापात्रे। रूपादिद्वितीयां अथ उपरसाय कता पूर्व-
 विवर्तितानि च वदन्त्या। इत्यपहं रूपेण भिन्नवारणाय पर्यायमिति। दृष्टान्तं प्रतिपत्तौ कस्तनः। गंधासिद्धिजकदं घातादिदृष्टान्तोद्देश्यः। प-
 नमुत्तराणि बोध्यां रूपाक्षपलधय इति। रूपसाक्षात्कारं यदि ददः करणं स्यादधस्यापि तत्साक्षात्कारः स्यात्। इत्यन्यकरणनिबोधिपरिण-
 पाच्छक्तिसिद्धिरेवमेवोत्तरं बोध्यां प्रयोजनं वा बुद्धिवेशस्यैव प्रयोजनमित्यर्थः। एषि वीचरामा न्यवतीति। सामान्यपदं पूर्ववद्व्या। इतः प्रा-
 नम्यतश्चतुर्विधमित्येतां ग्रथः स्पष्टार्थः। सुवर्णविति। उद्भूतो च तावत्तु भित्तौ च एव विधौ रूपस्य शोचैतन्न तथा। सुवर्णं गवत्तु पमुद्रतंस द-
 मिभूतं यथा सुवर्णं गवत्तु रूपस्य शोफ इतः सन् अमिभूत इत्यर्थः। वाक्यमिभूतं संबधवति। वाक्यं संबधे वाक्यं चान्यताभावात् सामानाधिक-
 रण्यमभिप्रायमहिमालक्ष्यत इति बोध्यं। इतः प्रागभ्यनमानिरूपणावधिग्रथः स्पष्टार्थः। शब्देति। शब्दवदाकाशमित्युक्ते यद्यपि लक्षणे-
 न केपि दोषस्तथापि शब्दद्वयं च यदि मेरुनिना कनगायगुणपदमितिकेचित्। वयं ह देशयतया शब्दवत्त्वाभावाय गुणपदमस्फुटं काडा २७

तिव्याप्तिवारणाय सामान्यवत्त्वं सतीतीति। यत्र शास्त्रं तत्र गुणवत्त्वं नास्ति। यो भगवन्नेयमिवागता अत उक्तं। इन्द्रियेति। इन्द्रियाश्रयवत्त्वं दोगतं
 अनउक्तं। एकैति। एकैन्द्रियाश्रयवत्त्वं। अमनित्यभिचारि अत उक्तं बोध्यं। योतिवत्त्वं इन्द्रियाश्रयवत्त्वं गतं अत उक्तं। अस्मदादीति। सामान्यल-
 क्षणाय अस्मदादिवाच्येन्द्रियाश्रयवत्त्वं आकाशगतमत उक्तं। अदीति। आदिपदोपादानमहिमालक्षणेन सामान्यप्रत्यासूत्यजन्यवत्त्वं लक्ष्यते। एवं चालो-
 किकप्रत्यासूत्यजन्यवत्त्वं इन्द्रियजन्यज्ञानविषयवत्त्वं तु वत्त्वं रूपवत्त्वं यमिभूतं। सामान्यवत्त्वं सतीत्युक्तं। सामान्यवत्त्वं जातिवत्त्वं मंत्रप्रतीतं च मेमवा-
 दिवत्त्वं। रूपवत्त्वं यमिभूतं। न च धकारः। रचितं च कादावेकमात्रं शास्त्रं कथं न्यामिभूतं इति चेत्। अलौकिकप्रत्यासूत्यजन्यवत्त्वं इन्द्रियज-
 न्यज्ञानविषयीभवत्त्वं जातिमत्त्वादिप्रत्ययतात्पर्यात्। अतएव वदं दीपमभाभं दलादौ न्यामिभूतं इति। यदेषति। स आकाशतस्मिन् दत्तं तदुपा-
 न्नाः कृष्णकंदर्पयोपरत्वापरत्वाहयोपि परत्वापरत्वं प्रतीयते। कृष्णकामुयावद्भुतं नाल्पतनदिनकरपरिसंस्पर्शवाधावपरिसंस्पर्शसंबधश्च कृ-
 ष्णवत्त्वं न साक्षात्कारितुपरिसंस्पर्शसंबधकत्वेनोपनायकेनेवेति परिशेषः। इन्द्रियाश्रयवत्त्वं जातः तवम्यागमाऽजनीत्यादिप्रतीतिरेव कावे-
 त्तिवत्त्वं माह। वाच्येन्द्रियसंयोगीति। यदाश्रयेण शब्दं यदाश्रयेण तदाश्रयमनसो नवश्यं संबधोवाच्यः। स चाऽप्युपाभावेन भवेति भावः। सूर्ये

तर्क
२५

ॐ स्यात्तत्र तत्संयोगवत्वं संख्यावत्वं परिमाणवत्त्वादिभिरित्येतत् प्रयोजकमेवं वा नाद्यो गोत्रवात् । नांयोपि विनिगमकाभावादिति चेन्नासति सामान्यविशेषा
 भावात् गुणवत्त्वं स्येव तत्रावच्छेदकत्वाच्च जातिरुत्तरे निर्यामकानधीनत्वाच्च । अणुकपरिमाणो यदि ह्यणुकपरिमाणो आनभकस्यानूदातत्परिमाणो
 त्वेति अणुत्वं वा स्यादेव प्रत्युश्चा अणुपरिमाणविजातीयमहत्त्वं तत्तददृष्टनायाकल्पनोदयः स्यात् । ननु द्विव संख्यातः परिमाणोऽप्यत्रो कथं नाति
 यतिः । वैजात्यस्य यनात्यस्मत्पक्षे वैजात्यं बाध्यकमुद्रावयसिभिन्नपक्षे परिमाणवत्त्वात्वासाजात्यं सकलभूमिति चेन्न । सर्वभ्या परममहत्परिमाणो
 भ्यापनममहत्त्वे विभुपरिमाणो पनमुत्कर्षः ततोऽप्यणुत्वं परमवर्गाकारे विभुतां गगनादीनां धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं । वैभवमेव स्यादिति विभुप
 रिमाणस्यानभकतेति सिद्धं । एवं सर्वभ्यः अणुपरिमाणेभ्यः पनमाणुगताणुपरिमाणो पनमोत्कर्षः ततोऽप्यणुपरिमाणो गीकारपनमाणो प
 रमाणुत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धं बाध्यता । ततो द्विवादि संख्येव ह्यणुकपरिमाणो का नपमित्यास्तां विस्तरः । तद्वेति । प्रशिक्षिता संख्येव संयोगो
 घत्वावयवसंयोगस्योपलक्षणमिति ध्यायां । कान्ता कान्ता तितनुकरतरुसंयोगाच्छरीरसंयोगवद्वस्त्रसंयोगाच्छरीरतत्तुं रुसंयोगः कथं न स्यात्
 अथ कननरुसंयोगेऽस्य शरीरतरुसंयोगमिति प्रतीतिः संयोगगजसंयोगे मानंतर्हि कृच्छपीतांबनकलिताया रुक्मिण्या रुक्मिणीयुक्ते कृ
 त्मिति प्रतीतिः सोऽप्यस्तीति चेन्नाकुं भव्यवधानेन कुं भसंयुक्तस्य गगनस्य कावेतसंयोगात्पत्तिरिति चेन्ना । मत्कृतानंदकलिकाया मुक्ततत्र
 वावसंधेया । द्विविधकावकृतेदिकृते चेति इषु शरीरापक्षयापि इत्यात्यतरवद्रुतसंयुक्तसंयोगाना उपनायकादिद्रुवद्रुतनात्यतरतरणि
 परिस्योदापनायककावइति भावः । आद्यद्वितीयपत्तना समवायिवेगोऽतिव्याप्तप-रिहनायाद्येति । यदि चाद्वितीयादिपत्तनगुरुत्वं च स

चोत्र-प्रसमवाचितर्हि-प्राद्यपदेनगुरुवेसं चितंघुमाणां तद्यथाद्वितीयादिपतनेवेगादिदर्शो नात्रवेगाद्यभावे-प्राद्येपतनेयद्यसमवायितदेव-
गुरुचोत्रक्षणांनुपततासमवायीकारणानंदवाध्यं। एवंइत्यत्रलक्षणाभेदीदेशोति। एंड्रका। णापययावीचिपतनादिसहकानानदीपयसांवी
विर्यथारंभत्रैवमेवप्रथमः शब्दोत्पदेश्यापीद्वितीस्ततोधिकदेश्यापीशब्दएवव्यापिनः शब्दाएवनादेसहकाभादरजंतेसोपितवतोधिक
मारजताइत्ययंवीचितरंतान्यायः कदेबकुलियामध्यस्थायाः सर्वतोदिक्षुपथागोचकाएवमेवाद्याशब्दमध्यस्थः सर्वतोदिक्षुशब्दानात्रेते
तिकदेवमुकुलन्यायः स्मिन्नेकदंमुबेलकुन्यायेनंतशब्दकल्पनायाएवंरुद्धेनशब्दभूतः सएवमयाश्रयतइतिप्रत्यभिज्ञानस्येगोचरेणावि-
षयकचकल्पनाचेतिवीचितरंतान्यायाग्रंथरुद्धभिमतोवाध्यः। स्वरवादेनगुमात्रदेशतामयेनचिमुकार्यप्रादेशिकवस्यनिमित्ताधीनत्रेप्रा-
वेश्येकआद्यशब्दएवफचवकान्तिमित्तशात्रशात्रावलेदेननपतइतिकृतः कदेबमुकुलन्यायः कृतस्तनीवीचितरंतान्यायः कृतः स्तमांशब्दस्य
शब्दासमवायिकारणत्वांकृतश्रमेरीशब्दः श्रुतइतिप्रवृत्तीति भवतीतिचतुना। आस्मान्निमित्तानंदकविकाभ्यांमविस्तनमतइत्तं। तत्रेव
नुसंधेयं। नाप्रानमध्यमइत्यसंगएवदेवादाद्योपियदिआत्रावलेदेनभवेनतहाद्यः शब्दमध्यमापिवागृह्यतएवेतिवाध्यंपरमाणवइति
ईश्वरसिद्धिसामान्यज्ञानप्रत्यासत्यसिद्धिदशायांइति। अतो नसिद्धसाधनमितिध्ययं। देवदत्तशरीनादिकमिति। शरीनपक्षइत्येकली-
लापात्रकेलववरुल्लशरीरीशेवाधइत्येकदेवदत्तस्यतिजीवस्यत्यर्थः पक्षआद्यद्विमात्रविशेषणीदेयीतेनदीपकलाकालक्षणपरिवर्त्य

त
३०

सकृदेवै अभ्यंगम उक्षाव नादिजनकप्रयत्नजन्यनसिद्धसाधनतेतिथ्येयां साध्यविशेषपदं धर्मतावेकनसिद्धस्य गुणस्य विशेषगुणघोत
नार्थे अर्थोतरवानणा यतदुपादनेनैकात्म्यविशेषगुणोत्थोतरस्य वारणाया नैकपदोपादानप्रसंगादिति सो गते तु वादित्यक्तैरुल्लेखितभोग
हनुपुष्पगुण्यभिचारस्तदयं देवदेतेति। देवदेतभागहनुचकैरुदोयभिचारीतिकार्ये सतीत्यक्तं वेगमानमाहा क्रियति। क्रियाधेयवाराग
भदनिरासः। ध्यानंदकवियासविस्तरं इत्येवमावनेति। अनुभूतएवसमर्थतइतिनियमात्कारुं कं। तरभावेस्मरणेप्रत्यनुभवस्यजनक
तं व्यापारमंतनानभवतीति व्यापारतया सिद्धसंस्कारोभावेनत्यर्थः॥ ॥ इतिगुणपदार्थनिरूपणं॥ ॥ शुभंभवदु। चरुनतितधा
रुदोनमाह। अविभुद्वेति। तत्रप्रमाणमाहविभागेति। संयोगविभागयोर्दसमवायिकारणोत्कर्मेत्यर्थः। नद्वेगएवकर्मकृति
नवापपत्तावभूतकर्मपदार्थकल्पनमानाभावात्। स एवाद्यसंयोगविभागासमवायिकारणमितिवाच्यं। दोषदीवसनहरणकर
द्वेगगतकलस्तत्रगतइतिप्रतीतिश्चे। मयोर्मदात्तनचागतोगतइतिप्रतीतिविषयकर्मनचर्दितिमि। किनुसंयोगविभागाविभित्वा
यां संयोगविभागप्रत्यक्षसंबंधिप्रत्यक्षोपात्तनसंबंधज्ञानेनगच्छतीतिप्रत्ययाभावप्रसंगादधिकमानंदकवियाकायाद्रष्टव्यं।
इतिकर्मपदार्थः॥ ॥ ॥ अनुवृत्तेति। अनुगतमानस्यानुमतनियमचेतत्सिद्धिरितिभावः। नित्यमिति। नित्यं सामान्यमित्यक्तं
गगने अतिव्याप्तिः। तदर्थमनेकावगतसंनमवायिनतिपूनीयं। अतो न संनमवायिनित्यपिरिति। किमालंबनेति। निध्यापो

३०

नामः कृष्ण एवंदशस्वतारेषु निः पापचेनानुगतबुद्धिरीदृशेपुएकात्म्यं तेनपापात्यंताभावेनयथा निदम्यते एवमेवानुगतगोर्गोरित्या
वधिनियामकतयागोचरातिनंगीक्रियतइतिभावः। ननुअगोव्यावृत्तिरेवास्तीत्यत आह। विधीति। अगोभिन्नोयतनगाभिन्नोभेमि
तिप्रतीत्यापत्तेः ननुगोर्गोरितिभावमुखेनेतिभावः। अन्योन्याश्रयः। संप्रतियोगिचप्रतीत्यापत्तिनपिदृष्टामचद्वयं। इतिसामा
न्यलक्षणं। ससाविशेषंलक्षयति। व्यावृत्तीति। सामान्यतियतिविवाचयमात्रेति। सामान्यं पुनरनुगतमतोव्यावृत्तिबुद्धौचेह
वुरित्यर्थः॥ इतिविशेषनिरूपणं॥ समवायनिरूपणं। एवमेवज्ञातांसंसर्गेति। प्रतियोगिविरोधीसंसर्गभावः प्रागभावइति
भावः। तेननामाश्रयइति। कार्यस्येति। प्रागभावोतस्तीतिप्रतीतेस्तद्धिरोधिमात्रोपपाद्यतयालाघवेनतद्धिनोधीघटएव
तथंसोघटातिरिक्तः प्रागभावधंसइतिभावः। इत्यनेति। धस्तइतिप्रमाविषयअभावधंसइतिभावः। त्रैकलिकइति
सामयिकात्म्यंताभावानंगीकारः सूचितः संसर्गवृत्तिनात्म्यंताभावानेवोपपत्तेः। इत्यभावनिरूपणं॥ ॥ ॥ नाम॥ स्वाप-
विति। स्मरणीस्मरणजर्न्य अयथार्थेति अयंचप्रियावादः। इत्यकायां कृष्णः। तीत इत्येतावत्मात्रकस्यस्वप्नानीसत्यत्वा

३२

१००
७

तर्कभाषा व्याख्याना राय
जी सभाज्ञा

१००
७

१००
७